

Міністерство освіти і науки України
Відокремлений структурний підрозділ
«Любешівський технічний фаховий коледж
Луцького національного технічного університету»

ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ

Конспект лекцій

для здобувачів освітньо-професійного ступеня фаховий молодший бакалавр
денної форми навчання

Галузь знань 19 «Архітектура та будівництво»

Спеціальність 192 «Будівництво та цивільна інженерія»

Освітньо-професійна програма «Будівництво та експлуатація будівель і споруд»

Галузь знань 19 «Архітектура та будівництво»

Спеціальність 192 «Будівництво та цивільна інженерія»

Освітньо-професійна програма «Опорядження будівель і споруд та будівельний дизайн»

Галузь знань 13 «Механічна інженерія»

Спеціальність 133 «Галузеве машинобудування»

Галузь знань 27 «Транспорт»

Спеціальність 274 «Автомобільний транспорт»

Галузь знань 20 «Аграрні науки та продовольство»

Спеціальність 208 «Агроінженерія»

Галузь знань 07 «Управління та адміністрування»

Спеціальність 071 «Облік і оподаткування»

Галузь знань 241 «Готельно-ресторанна справа»

Спеціальність 24 «Сфера обслуговування»

УДК 101.(07)

Д 66

До друку

Голова методичної ради ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ»

_____ Герасимик-Чернова Т.П.

Електронна копія друкованого видання передана для внесення в репозитарій коледжу
Бібліотекар _____ М.М. Демих

Затверджено методичною радою ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ»
протокол № _____ від «_____» _____ 2023 р.

Рекомендовано до видання на засіданні циклової методичної комісії викладачів
соціально-гуманітарних дисциплін та іноземних мов
протокол № _____ від «_____» _____ 2023 р.

Голова циклової методичної комісії _____ Кравчик Л. М.

Укладач: _____ Домальчук С. В., викладач вищої категорії

Рецензент: _____

Відповідальний за випуск: _____ Кравчик Л. М., викладач вищої категорії, голова
циклової методичної комісії викладачів соціально-гуманітарних дисциплін та
іноземних мов .

Основи філософських знань [Текст]: конспект лекцій для здобувачів освітньо-
професійного ступеня фаховий молодший бакалавр, денної форми навчання / уклад.
С.В. Домальчук.— Любешів: ВСП «Любешівський технічний фаховий коледж
ЛНТУ, 2023. – 105 с.

Методичне видання складене відповідно до діючої програми курсу «Основи
філософських знань» з метою вивчення та засвоєння основних розділів дисципліни,
містить перелік рекомендованої літератури до кожної з тем.

© Домальчук С. В., 2023

Зміст

Розділ І. Гуманістичний зміст історії виникнення та розвитку філософії

1. Тема 1. Предмет філософії.....	4
2. Тема 2. Філософія стародавнього світу.....	8
3. Тема 3. Філософія Середньовіччя та епохи Відродження.....	22
4. Тема 4. Філософія Нового часу.....	34
5. Тема 5. Німецька класична філософія.....	39
6. Тема 6. Філософія XIX – XX ст.....	42
7. Тема 7. Філософська думка в Україні.....	47

Розділ II. Філософське розуміння світу

8. Тема 8. Проблема буття у філософії.....	55
9. Тема 9. Духовний вимір людського буття.....	64
10. Тема 10. Основи філософського вчення про розвиток.....	69
11. Тема 11. Основний зміст пізнавальної діяльності.....	79
12. Тема 12. Філософський аналіз суспільства.....	82
13. Тема 13. Філософська концепція людини.....	91
14. Тема 14. Цінності в житті людини та суспільства.....	100
15. Література.....	104

Розділ I. Гуманістичний зміст історії виникнення та розвитку філософії

Тема 1. Предмет філософії

1.1. Поняття філософії, її вивчення в системі вищої освіти

Слово "філософія" давно увійшло до нашого буденного мовлення. Філософією зараз називають не тільки відповідну науку чи навчальну дисципліну, а й загальнотеоретичні засади та сукупність принципів будь-якої діяльності, наприклад: "філософія рекламної кампанії", "філософія управління підприємством", "моя життєва філософія" і т.п. Таке вживання слова "філософія", хоч і не відповідає тому значенню, яке вкладають в нього сьогодні професійні філософи, має певні підстави. З виникненням в Європі системи освіти і встановленням відповідної останньої системи наук, філософія набула статусу головної (і довгий час єдиної) теоретичної дисципліни, без оволодіння якою вважалось неможливим отримання вищої освіти взагалі. Тодішня філософія була наукою взагалі, вона включала в себе інші науки, і поділялась на такі розділи:

1. Раціональна філософія – логіка – наука про правильне мислення, яка вчила керувати діями розуму.
2. Моральна філософія – наука про правильні вчинки, яка поділялась на монастику, тобто етику – науку про управління діями окремої людини, економіку – науку про управління державою.
3. Натуральну філософію – науку про природу речей, що поділялась на фізику – науку про якісну природу матеріальних речей, математику – науку про кількісну природу матеріальних речей та метафізику – науку про нематеріальні речі.

До XVIII століття європейські університети мали тільки три факультети та спеціальності, і, для того, щоб отримати диплом доктора теології, права чи медицини, потрібно було спочатку отримати диплом доктора філософії. З того часу кількість спеціальностей, які отримують випускники вищих учбових закладів значно зросла, від філософії відокремились ряд наук, проте чільне місце в системі теологічної підготовки у вищій і особливо університетській освіті зберігається за філософією. Сьогодні філософія, як навчальна дисципліна, покликана прищепити студентів ВУЗу:

- а) здатність до проблематизації – вміння ставити питання, розглядати парадокси, альтернативи, протиріччя;
 - б) здатність давати визначення – переходити від семантичного до концептуального аналізу понять;
 - в) здатність формулювати, впорядковувати, послідовно продумувати свої думки.
- Виконання філософією цих завдань витікає із методологічної функції філософії, яка полягає в тому, що вона не дає готових відповідей на запитання, які стоять перед людиною чи окремими науками, а дає зразки форм, способів, прийомів мислення, що дозволяють самостійно розв'язати ці питання.

Виходячи із значення, яке відіграє філософія як наука в житті та діяльності людини можна виділити, поруч із методологічною, такі її функції:

- а) світоглядну – філософія дозволяє людині осмислити проблеми сенсу людського життя: чому і для чого живе людина? Яке її місце та призначення в світі? і т.п.
- б) аксіологічну – філософія дозволяє людині осмислити природу та значення власних життєвих цінностей.

1.2. Поняття та типи світогляду

Для того, щоб зрозуміти значення філософії та її функцій, потрібно розглянути структуру відношення людини до світу в цілому. Можна виділити такі форми освоєння світу людиною:

а) практична діяльність – полягає в безпосередньому перетворенні предметів матеріального світу, внаслідок чого створюється навколишнє середовище придатне для життя людини, прикладом чого може служити сучасна цивілізація;

б) практично-духовна діяльність полягає в такому перетворенні дійсності в уявленні людини, внаслідок якого створюється суб'єктивне бачення світу, світу для людини;

в) теоретична діяльність полягає в такому перетворенні дійсності в уявленні людини, внаслідок якого створюється об'єктивне бачення світу, світу незалежно від людини. Будь-яка діяльність людини, незалежно від форми, є цілеспрямованою – вона передбачає уявлення про мету, сенс і засоби цієї діяльності. Людина в кінцевому рахунку завжди діє осмислено – в основі її окремих дій, вчинків, думок лежать загальні, цілісні уявлення, сукупність яких називається світоглядом.

Світогляд – це система уявлень людини про світ, місце людини у світі, відношення людини до світу та до самої себе. Світогляд містить знання, переконання, цінності, ідеали, організовані в єдину систему, центром якої завжди виступають уявлення людини про себе. Можна виділити кілька основних типів світогляду, за способом розуміння людиною свого місця в світі:

1. Міфологічний світогляд є результатом практично-духовної діяльності людини. В міфологічному світогляді людина не відділяє себе від речей природного світу, а окрема людина не відділяє себе від суспільства в цілому. В міфологічному світогляді не існує чіткої межі між мисленням та мовленням, свідомістю та реальністю, предметом та думкою про предмет. Міфологічні оповідання розповідають нам про людиноподібних істот – богів та героїв, що уособлюють різні природні начала, оскільки в міфологічному світогляді світ і людина були єдиним, нерозривним цілим. Розрив цієї єдності призвів до роздвоєння людини, втрати нею гармонії з світом, що зробило можливим теоретичне відношення до світу і виникнення таких форм світогляду як наука, релігія, філософія.

2. Науковий світогляд є теоретичною формою відношення до світу, в ньому світ розглядається об'єктивно, таким, яким він є незалежно від людини. Людина розглядається в ньому тільки як частина світу – природи чи суспільства. Теоретичне відношення до світу дозволило людині поставити закони природи собі на службу і створити комфортний світ цивілізації. Проте визначення людини, як тільки частини світу дається взяти не лише в світоглядному, а й практичному аспекті діяльності науки, що тісно пов'язані. Прикладом може служити сучасні недовіра та песимізм по відношенню до науки та науково-технічного прогресу, оскільки виявилось, що наукові відкриття не завжди є благом для людини. Теперішні екологічні проблеми, загроза ядерних аварій та вибухів, що ставлять під загрозу саме життя людства, є наслідком дегуманізації науки, усунення нею людини як центральної ланки системи світу. Ця особливість науки властива їй з моменту зародження, про що свідчить відома фраза "батьки" європейської науки Арістотеля "Платон мені друг та істина дорожча". Таким чином, наука не спроможна подолати світоглядну дисгармонію – досягнути єдності людини зі світом. Цю функцію виконують мистецтво, релігія та філософія.

3. Мистецтво є практично-духовною діяльністю. Мистецький світогляд дає суб'єктивний образ світу, в якому художник досягає гармонії зі світом, тому навіть сучасне художнє бачення світу близьке до міфологічного.
4. Релігійний світогляд чітко розділяє світ та людину, природне та надприродне, поцюрстороннє та поту стороннє. Людина, створена за образом та подобою Бога, займає головне, центральне місце у створеному Богом світі. В релігійному світогляді, через віру в поту стороннє, надприродне Божественне начало, людина виробляє власне ставлення до світу, надає йому смислової завершеності і таким чином досягає гармонії зним.
5. Філософія є теоретичною формою ставлення людини до світу. Її особливість, порівняно з наукою в тому, що вона дозволяє об'єктивно, в теоретичній формі осмислити світ, як світ людини, розглянути місце і положення людини у світі, її смисложиттєві проблеми. Філософський світогляд дозволяє виробити таке бачення світу яке є одночасно і суб'єктивним, і теоретичним і таким чином досягнути людині гармонії із собою, своїм баченням світу і самим світом. З цим пов'язані такі особливості філософії ,як те, що вона будучи за формою діяльності наукою, не є наукою за своїми функціями та значенням для людини, в філософії на відміну від інших наук не існує єдиних , загальновизнаних теорій – образно кажучи філософії є стільки, скільки філософів, проте існує єдиний теоретичний апарат, уявлення про предмет, завдання, функції, які постійно знаходяться в процесі становлення і осмислення.

1.3. Предмет філософії та особливості філософського мислення

Авторство слова "філософія" приписують давньогрецькому мислителю Піфагору (6 – 5 ст. до н.е.). Він був проти, щоб його називали мудрецем, і вважав себе філософом (любителем мудрості, від грецького філіа – любов, і софія – мудрість), бо мудрим, на його думку, є тільки Бог, оскільки під мудрістю давні греки мали на увазі не просто мислення, а єдність способу мислення та способу життя. Тим самим, з часів Піфагора в понятті філософії фіксується прагнення людини до самовдосконалення, до досягнення ідеалу. Ідеал традиційно включає три найвищих цінності – Істину, Доброту і Красоту. Філософи Давньої Греції займались вивченням начал та закономірностей світобудови, а під філософією малась на увазі наука взагалі.

Фундатором європейської філософської традиції є давньогрецький мислитель Сократ (470-399 р. до н.е.) який визначив подальший хід філософії своїм знаменитим питанням: чи можемо ми досягнути істину не знаючи що таке істина ? чи можемо ми вважати щось красивим, не знаючи що таке краса ? чи можемо ми бути добрими не знаючи що таке добро ? Цим Сократ дав поштовх розвитку трьох основних дисциплін:

- а) гносеології – теорії пізнання – вчення проте, що таке істинне знання і шляхи його досягнення ;
- б) етиці – вченню про те, що таке добро і зло і як людина повинна оцінювати свої вчинки;
- в) естетиці – вченню про прекрасне.

Заслуга Сократа в тому, що він показав , що предмет філософії вимагає осмислення самого способу його пізнання. Тому, по мірі того, як окремі науки, що входили раніше до складу філософії отримували свій, відмінний від філософського метод пізнання,

вони відгалужувались від філософії: в кінці 18 ст. німецький філософ І. Кант окреслив предмет філософії такими питаннями: що я можу знати? що я повинен робити? Чого я смею сподіватись? Для того щоб відповісти на ці запитання, мало знати, що таке світ і що таке людина. Тому філософія вивчає не тільки сутність "речей, світу, людини", а сам спосіб їхнього існування. Філософська дисципліна, що вивчає буття у всіх його аспектах, називається онтологією (від грецького онтос – суще та логос – вчення). Предметом філософії є загальні, граничні засади людського мислення, пізнання, буття людини у світі. Таке розуміння предмету мислення зумовлює особливості філософського мислення, які відмежовують філософію як від буденного, так і від природничо-наукового мислення. Першою особливістю є те, що будь-яке філософське питання охоплює проблематику філософії в цілому, тому філософію не можна викладати як інші науки, від більш простого до більш складного. Другою – те, що будь-яке філософське питання охоплює не тільки філософію в цілому, а й ставить під питання того, хто запитує, тобто філософське мислення вимагає не тільки осмислення своїх власних підвалин та можливостей пізнання, а й зміни того, хто мислить – зміни світоглядних, життєвих здібностей і самого способу мислення.

Предметом філософії є виявлення найбільш загальних закономірностей розвитку світу, виражених в принципах, філософських законах та категоріях. Предметом філософії є не тільки вивчення наявного і минулого, але й можливого і майбутнього. Тому її називають наукою мудрості /слово "філософія" – з грецької мови – любов до мудрості /. Крім цього, предмет філософії характеризується своїм гуманістичним характером, бо в центрі його змісту перебуває людина. Якщо простежити історію розвитку різних філософських систем, то неважко помітити, що вся її тематика фактично зосереджена навколо центральної багатопланової проблеми "людина – світ", яка має багато проявів, модифікацій: "суб'єктивне – об'єктивне", "матеріальне – духовне", "природа – суспільство" тощо. Проблема "людина – світ" виступає як універсальна і може розглядатися як загальна формула, смислова направленість, з орієнтованість практично кожної філософської системи. Тому вона і виступає основним питанням філософії. "Велике основне питання всієї, особливо новітньої філософії є питання про відношення мислення до буття..." Філософи поділилися на два великі табори залежно від того, як відповідали вони на це питання /Див. Ф. Енгельс. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2-е вид. – Т. 21, - С. 270 – 271 і далі/.

1.4. Основні питання, методи і функції філософії.

Основне питання філософії має різне вирішення: матеріалістичне, ідеалістичне, моністичне, дуалістичне, плюралістичне. Потрібно зазначити, що в рамках основного питання філософії по-різному вирішується і питання, що саме розуміти під матеріалістичним, а що під ідеалістичним. Саме цим пояснюється те, що існують різні форми матеріалізму /наприклад, вульгарний, споглядальний, метафізичний тощо/ та ідеалізму /об'єктивний, суб'єктивний /.

По-різному філософи відповідають і на питання про можливість пізнання світу. Послідовний матеріалізм доводить, що світ в принципі можна пізнати. Найвищим критерієм і гарантом цього є практика. Об'єктивні ідеалісти зосереджують увагу на пізнанні людської свідомості через пізнання відчуттів, понять тощо. Течія, представники якої в принципі заперечують можливість пізнання сутності речей і

закономірностей розвитку дійсності, дістала назву агностицизму. Основне питання філософії дає можливість правильно орієнтуватись в історико-філософському процесі, визначати сутність будь-якої філософської системи. Основне питання філософії підкреслює, що всі явища світу умовно поділяються на дві основні сфери – матеріальну і духовну. Вони утворюють єдність /дихотомію/, якою характеризується все, що існує в світі. Ці сфери нерозривні, але, кожна має свою специфіку і займає своє місце, відіграє свою роль. Матеріальній сфері належить вирішальна роль лише в кінцевому розумінні, в гносеологічному плані. Значення основного питання філософії і в тому, що поширюючи його на розуміння суспільного життя, воно дає основу для матеріалістичного розуміння історії. Якщо матеріалізм та ідеалізм виражають два протилежні підходи до розуміння природи світу і людської сутності, то не менш важливим питанням філософського світогляду є питання про те, в якому стані знаходиться світ, чи розвивається він і людська сутність, чи вони незмінні. Це питання про рух і розвиток. В залежності від вирішення цього питання теж виникають дві протилежні концепції – діалектика як вчення про розвиток, і метафізика, яка заперечує або спотворює розвиток. Був час, коли деякі філософи /наприклад, Парменід/ вважали буття абсолютно нерухомим. Але пізніше, з розвитком науки і практики, коли рух і розвиток стало неможливо заперечувати, поширення набули метафізичні підходи, які спрощено, однобічно їх тлумачили. Тому звичайно говорять про дві концепції розвитку – діалектичну та метафізичну.

Поділ філософських систем в залежності від вирішення питання про розвиток не збігається поділом на матеріалізм і ідеалізм. Відомо, що серед матеріалістів було багато метафізиків /Л. Фейєрбах та інш./, а серед ідеалістів - діалектиків /Гегель/. Але ці питання тісно пов'язані, можна навіть у повному розумінні сказати, що питання про розвиток, рух органічно входить до основного питання філософії.

Коли поставлене питання про пізнання світу, його сутність, то при цьому не менш важливим є питання про вибір правильного методу пізнання як способу вивчення, явищ світу, як набір засобів, прийомів, що роблять пізнання успішним. Кожна наука має свої методи. Філософія озброює всі науки знанням найбільш загального методу пізнання: метафізичного та діалектичного. Вище ми визначили діалектику як теорію розвитку, а тут говоримо про діалектику як про метод пізнання. Протиріччя тут немає. Теорія стає методом тоді, коли вона спрямовується на пояснення практики, на здобуття нового знання, необхідного для теоретичного освоєння світу. Тільки глибоко засвоївши весь цей матеріал, можна зрозуміти суть кожної з функцій філософії, через які проявляється відношення філософії до конкретних наук. Основні функції філософії: світоглядна, гносеологічна, методологічна, логічна, критична, практично-перетворювальна та інші.

Тема 2. Філософія стародавнього світу

2.1. Давньоіндійська філософія.

Перші філософські школи і течії виникли в найдавніших регіонах людської цивілізації на початку VI ст. до. н. е. в Стародавній Індії, Стародавньому Китаї та Греції. Передумови виникнення філософії були такі:

1. стрибок у розвитку виробничих сил внаслідок переходу від бронзи до заліза;
2. поява товарно-грошових відносин;

3. виникнення держави;
4. зростання опозиції традиційній релігії, критика нормативно-моральних установок і уявлень;
5. розвиток науки, нагромадження емпіричного матеріалу, необхідність його логічного і абстрактного осмислення.

Спільність генезису не виключає своєрідності шляхів формування систематизованого філософського знання. Філософія Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю має ряд особливостей, що визначаються специфікою розвитку суспільних відносин цих держав, і насамперед чиновницько-бюрократична система в Китаї та кастовий устрій в Індії, які сприяли збереженню традиційних релігійно-міфологічних уявлень у формуванні перших філософських течій. Це, в свою чергу, зумовило перевагу в світогляді східних країн релігійно-етичної проблематики над науково-теоретичною, ідеалізму — над матеріалізмом.

Староіндійська філософія розвивалась у школах, так званих «даршанах». Існували даршани астиків і даршани нестиків. Ці даршани проповідували різко полярні ідеї, які групувались на визнанні або запереченні Вед. «Веда» (в перекладі з санскриту означає «знання») — це збірник текстів на честь богів. До складу даршан астиків входили такі школи, які визнавали авторитет Вед. Це ортодоксальні вчення: веданта, санкх'я, йога, ньая, вайшешика, миманса. До складу даршан нестиків (неортодоксальні школи) входили вчення: чарваків, буддизму, джайнізму. Одним з найдавніших ідеалістичних учень був брахманізм. Його прихильники вважали, що світ складається з невидимого, непізнаного, незмінюваного духу «брахмана», що не має ні початку, ні кінця. З точки зору представників цієї школи слід розрізняти душу і тіло.

Тіло — це зовнішня оболонка душі (атман). Душа вічна, безсмертна, але оскільки людина занадто прив'язана до свого тіла, до земного існування, то душа людини, хоч і є втіленням духу брахмана, все ж відрізняється від нього, а тому підкоряється закону необхідності (кармі). Закон необхідності (карма) змушує душу щоразу після смерті тіла переселятися до іншого тіла, і душа людини завжди входить в оболонку, котра залежить від діянь її у минулому житті. Потік цих перевтілень (самсара) триває нескінченно довго. Якщо ж людина може звільнитися від повсякденних життєвих турбот, її душа перестає бути зв'язаною з цим тлінним світом, тоді і реалізується її тотожність з Брахманом.

Буддизм — це водночас і релігійне, і філософське вчення. Воно виникло у VI—V ст. до н. е. і в ході історичного розвитку стало однією з найпопулярніших релігій разом з християнством та ісламом. Згідно з легендою, засновником буддизму був Сіддхартха із роду Раутами. Сіддхартха, він же Шак'я-Муні, майбутній Будда, народився у сім'ї вельможного князя Шуддходані. Він навчався у брахманських учителів і у віці 29 років покинув палац, щоб жити аскетом. Шляхом внутрішнього споглядання прозрів і пізнав вічні істини:

Життя — це страждання.

Страждання має свою причину.

Корінь страждання — жадоба до життя.

Шлях виходу із страждання має 8 ступенів самовдосконалення, кінцевою метою якого є стан вічного блаженства — «нірвана».

З точки зору буддизму, світ — це єдиний потік матеріальних і духовних елементів — «дхарм». На основі староіндійських уявлень про переселення душ буддизм висунув догму про переродження живих істот, стверджуючи, що смерть живої істоти є не що інше, як вияв розпаду певної комбінації дхарм, після чого утворюється нова комбінація дхарм.

Нові комбінації дхарм визначаються кармою — сумою всіх гріхів і добрих справ у попередньому переродженні. Ідеалом, за вченням буддизму, є досягнення нірвани — повного завершення процесу перероджень і позбавлення таким чином страждань, які становлять сенс життя. У цьому вченні вперше чітко виражено ідею про розвиток людини, її безперервне вдосконалення. Філософський зміст буддизму включав два аспекти: вчення про природу речей і вчення про шляхи її пізнання.

Вчення про буття. В основі буддійського вчення про природу речей лежить вчення про дхарми — «носії своєї ознаки — частинки, або елементи». За вченням буддистів, дхарми — це частинки, що являють собою ніби тканину світової речовини. Вони проникають в усі явища психічного і матеріального світів і перебувають у русі, кожен секунду спалахуючи і згасаючи. Кожний рух означає породження нового спалаху і нового затухання. У буддійській філософії прийнято порівнювати світло з потоком, який тече з самого початку, вічно змінюючись і перероджуючись. Було розроблено кілька класифікацій дхарм-елементів. Ранній буддизм вже знав про поділ буття на виявлене — сансара і буття невиявлене — нірвану. Перебуваючи у вічній круговерті, виявлене буття пов'язане із стражданням. До звільнення з цього стану веде Шлях пізнання — восьмичленний шлях морального поділу. Буддизм утверджував єдність матеріального і психічного світів.

Вчення про пізнання. У теорії пізнання в буддистів не існує різниці між чуттєвою та розумовою формами, пріоритет надається практиці. Практика споглядання, роздумів є основним засобом пізнання навколишнього світу.

Проблема людини. Буддизм заперечував існування душі, тобто окремої духовної істоти всередині людини. Буддисти заперечували існування і окремого атмана поза п'ятьма групами елементів, які становлять людську особистість, її психічні й матеріальні якості. Ці п'ять елементів такі: свідомість, уява; почуття; кармічні сили; матеріальна оболонка людської особистості.

У цій схемі немає місця жодному низькому началу. Людська особистість, як і все у світі, підкоряється закону причини і наслідку, вираженому в 12-членній формулі причинного зародження. Окреміше людське життя — це результат попередніх існувань. Свідомість, протікаючи через індивідуальний потік — земне життя, через проміжний етап і наступний за цим стан нового переродження, кожної секунди змінює свій зміст. Це вічне становлення в староіндійській філософії прирівнюється до полум'я свічки, коли перебіг спалахування і згасання є безперервним і створює враження сталості. Наближення до буття не виявленого, до нірвани порівнюються із затуханням вогню, але цей вогонь ніколи не зникає, він переходить в інший стан. Буддистам, як і стародавнім грекам, властиве стихійно-діалектичне мислення.

Поряд з ідеалістичним напрямом розвитку філософії в Індії розвивалось і стихійно-матеріалістичне вчення — чарвака, однією з форм цього вчення є локаята, яку іноді ототожнюють з чарвакою.

Чарвака утверджує єдиною реальністю, що існує в світі, матерію. За основу світу вона визнає наявність чотирьох елементів — земля, вода, вогонь, повітря. Звідси походить назва школи («чар» — чотири, «вак» — слово). У теорії пізнання істинним чарвака вважає тільки те, що дається людині у відчутті. Особливістю вчення чарваків є розробка етичної концепції, згідно з якою поняття добра і зла — ілюзорні, створені людською уявою. За вченням чарваків, реальними є тільки страждання і насолода чуттєвого буття. Спростовуючи необхідність аскетичного способу життя, яке запроваджували інші індійські релігійні системи, чарваки утверджують єдину мету людського буття — одержання насолоди. Чарваки виступали з критикою релігії, зокрема буддизму.

2.2. Філософія стародавнього Китаю

Аналогічним шляхом відбувався розвиток філософських ідей у Стародавньому Китаї. Так, сама зміна традиційних общинних суспільних відносин на основі економічного прогресу, поява грошей, суб'єктивної реальності, розвиток наукових знань, насамперед в галузі астрономії, математики, медицини, створили умови для розвитку філософії.

Найвпливовішим ідеалістичним напрямом, що виникає в VI—V ст. до н. е. і зберігає своє значення до наших днів, було філософське вчення видатного мислителя Конфуція (551—479 рр. до н. е.), яке дістало назву конфуціанства. Першим етапом у становленні конфуціанства була діяльність самого Конфуція. В його особі конфуціанство становило етико-політичне вчення, в якому центральне місце посідали питання природи людини, її етики і моралі, життя сім'ї та управління державою. Проблеми космогонії, онтології, гносеології, логіки були в стадії започаткування. Характерною рисою вчення Конфуція є антропоцентризм. У центрі уваги його вчення перебувають проблеми людини. Він розробляє концепцію ідеальної людини, благородного мужа не за походженням, а завдяки вихованню в особі високих моральних якостей і культури. Фундаментальним поняттям вчення Конфуція є поняття «жень» — гуманність.

«Жень» визначає відносини між людьми, пропагує любов до людей, повагу до старших за віком або вищих за соціальним становищем. Згідно з принципом «жень» правителі держав повинні бути мудрими, подавати підлеглим приклад особистої високоморальної поведінки, по-батьківськи піклуватися про них. Особливе місце у вченні Конфуція займає концепція «сяо» — синівської поваги до батьків. Велику увагу він приділяв «юе» — музиці, найкращому засобу вдосконалення людини, а найголовнішу роль відводив «лі» — етикету — правилам благопристойності, які покликані регулювати поведінку людини в різних життєвих ситуаціях. Важливе місце у конфуціанстві займає концепція «чжен мін» — «виправлення» імен, тобто приведення речей у відповідність до їх назв. З точки зору Конфуція, життя і смерть визначаються долею, а багатство та знатність залежать від неба. «Небо» — це прабатько світу і найвища духовна сила, що визначає суть природи й людини.

Першою філософією матеріалістичного напрямку в Китаї був даосизм. Засновником даосизму вважається Лао-цзи (VI—V ст. до н. е.). Але, бажаючи звеличити престиж даосизму в боротьбі з конфуціанством, послідовники даосизму оголосили своїм засновником легендарного героя Хуанді (697—598 рр. до н. е.). Даосизм наголошує на діалектичній ідеї загальної рухомості й мінливості світу. Дао — це шлях, надбуття, це

єдине, вічне і безіменне, безтілесне і безформне, невичерпне і безконечне в русі; воно — основа всього сущого.

Життя природи і людини підпорядковане не волі неба, як було прийнято вважати в конфуціанстві, а всезагальному закону «дао». Згідно з цим законом будь-яка річ, досягши певного ступеня розвитку, перетворюється на свою протилежність.

Даоси вчили беззастережної підпорядкованості всієї життєдіяльності людини закону «дао», неможливості (моральної і фізичної) діяти всупереч «дао». Виходячи з космоцентричної концепції взаємозв'язку людини з природою, китайська філософія (як і індійська) сповідувала захист природи, висувала принцип «ву вей» — невтручання у її розвиток, наслідування її законів.

Огляд розвитку філософських уявлень стародавніх цивілізацій дає змогу зробити висновок про тривалість цього процесу. Філософська думка поволі звільнялась від міфологічних уявлень. З самого початку процесу виникнення філософії матеріалізм та ідеалізм з'являються одночасно. Пізнавальне ставлення до світу підпорядковується життєвій практиці звільнення душі від потоку перевтілень в Індії та завданню вдосконалення людської поведінки в Китаї.

2.3. Давньогрецька (Антична) філософія.

Історія античної філософії охоплює понад тисячу років. У її розвитку виділяють три основні періоди.

Перший — період ранньогрецької філософії — охоплює епоху від виникнення філософського мислення на початку VI ст. до н.е. до часів Сократа (кінець V ст. до н.е.). Філософів цього періоду називають досократиками. До них належать такі філософи, як Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Геракліт, Піфагор, Парменід, Зенон Елейський та ін.

Другий період має назву класичного. З філософів цього періоду першим слід назвати Сократа. До них належать також софісти Протагор, Горгій. Суть другого періоду полягає в переорієнтації філософської свідомості з космогонічної проблематики на тему людини. Крім названих мислителів, представниками цього періоду є Платон, Аристотель. Демокріт, а також послідовники Сократа — кіренаїки, мегарики і кіники.

Третій період історії античної філософії пов'язаний з епохою еллінізму і Римської імперії. Він починається приблизно з кінця IV ст. до н. е. і закінчується V—VI ст. н. е. Філософія елліністично-римської епохи існує у вигляді кількох основних філософських напрямів. Це епікурейці (засновник Епікур), скептики (Пір-рон), стоїки (Цицерон, Сенека, Марк Аврелій, Епіктет).

Рання грецька філософія. Родоначальником ранньогрецької філософії був Фалес (близько 625—545 рр. до н. е.) — представник мілетської школи, якого безпідставно вважають першим астрономом. Він обчислив дні сонцестояння та рівнодення, визначив довжину року тривалістю 365 діб, прогнозував погоду за зірками, передбачив сонячне затемнення 28 вересня 565 р. до н.е. Фалес відомий також як математик, який довів ряд важливих геометричних теорем. З точки зору Фалеса, вода — основа і першоначало всього сущого. Вода — джерело життя, але було б помилкою ототожнювати воду як основу і першоначало всього сущого з сукупністю тієї фізичної реальності, природою води, яка тече у річках, наповнює моря та озера. Вода, з погляду Фалеса, — це не фізична речовина, а початок буття. Вода — це символ життя, його філософська метафора.

Згідно з поглядами Анаксимандра (бл. 610—547 рр. до н. е.) в основі всього сущого не може лежати якась певна субстанція. Ідея «апейрона» (в перекладі з грецької мови — «невизначене», «безмежне») не є відходом від конкретно-речових уявлень про першоречовину світу. Ця ідея є конкретно-чуттєвим уявленням про первісний стан буття. Безмежне, невизначене неоформлене «дещо» утворює першооснову космосу. З точки зору Анаксимандра процес утворення Всесвіту проходить три основні етапи:

— на першому із «безмежного» виділяється «світове першоначало», своєрідний ембріон Космосу;

— на другому відбувається розподіл протилежності начал — вологого і сухого, холодного і гарячого:

— на третьому етапі в процесі боротьби цих начал буття утворюються чотири основні стихії. Це — вогонь (як поєднання гарячого і сухого начал), повітря (як поєднання вологого і теплого), вода (вологого і холодного), земля (холодного і сухого). У свою чергу, з цих основних стихій виникає усе розмаїття конкретних речей. Ще одним представником мілетської школи був учень Анаксимандра Анаксимен (бл. 585—525 рр. до н. е.). Першоначалом усього сущого, з його точки зору, вважається повітря. Завдяки повітрю виникає та існує світ. Через те, що повітря має здатність «згущуватись» і «розріджуватись», утворюються вітер, хмари, земля, вогонь. У філософських поглядах Анаксимена є важлива теза про єдність мікро- і макрокосмосу. «Згідно з тим, як душа наша є повітрям і утримує нас від розпаду, так і космос обгортається диханням повітря». Тим самим людина уподібнюється малому Всесвіту (мікрокосмосу), такому ж цілісному і різнобічному, як і великий космос (макрокосмос) — світ у цілому. Людина — це уподібнення світу, й існує вона нарівні з ним. Людина не просто частинка Всесвіту, це єдине буття, яке рівноцінне Всесвіту в цілому. В тезі Анаксимена повітря, частиною якого є людська душа, виявляється як світова душа (або дух), завдяки якому космос існує як цілісність. Речовотілесний характер універсального світопорядку, буття, наочно представлений водою, повітрям, «алейроном», особливої виразності набуває у філософському вченні Геракліта (бл. 535—475 рр. до н. е.), який вбачав першооснову світу у вогні. «Світ єдиний з усього, що існує, — твердив Геракліт, — не створений ніким із богів і ніким із людей. Він був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». У цьому пасажі виражається не тільки світоглядна позиція, але й діалектика розвитку космосу через єдність протилежностей спалахування і закономірного згасання. Геракліт народився у місті Ефесі, що розташоване в центрі Іонії. Він походить з царського роду, але зрікся престолу на користь свого брата. За Гераклітом затвердились два імені: «Темний» і «Плакучий». Перше він одержав за те, що його твори були написані таким способом, що слова утворювали різний зміст при різному читанні. У його творах зміст передавався натяками, був переплетений метафорами й висловами, які потребували особливого тлумачення. Так, Діоген Лаертський повідомляв, що Геракліт потурбувався написати книгу таким способом, що зрозуміти її могли лише здібні люди, але іноді в творі своєму він висловлюється так чітко і ясно, що навіть нерозумному не важко зрозуміти і вознести душу. Ім'я «Плакучий» затвердилось за Гераклітом внаслідок того, що він оплакував людей, вважаючи, що вони згубно ставляться до себе і ведуть нерозумний спосіб життя.

Іонійська філософія (Фалес, Геракліт та ін.) шукає основ буття в матеріальних елементах природи (воді, вогні), а тому тяжіє до матеріалістичної відповіді на основне питання філософії. Водночас поряд з матеріалістичними школами виникають філософські школи, серед яких переважають ідеалістичні орієнтації. Так, близько 532 р. до н. е. у Критоні виникає впливова релігійно-філософська група — Піфагорійський союз, засновником якого був виходець з о. Самоса Піфагор (580–500 рр. до н. е.). Слід зазначити, що серед членів цього союзу були й жінки, чого ми не спостерігаємо в інших філософських школах. Першоосновою для Піфагора є кількісне відношення — число, але слід зауважити, що число для нас — це величина арифметична і математична, а для еллінів — величина геометрична, що існує у вигляді геометричних пропорцій. Так, одиниця — це точка, двійка — пряма (як можливість, що виникає із двох точок), трійка — площа, четвірка — тіло, або об'єм. Таким чином, перші чотири числа є достатні, щоб визначити все розмаїття світу чуттєвого сприйняття. Сума цих чисел дає десятку ($1 + 2 + 3 + 4 = 10$), яка для піфагорійців служила втіленням достатньої повноти та вдосконалення. Цей ряд чисел у взаємному співвідношенні елементів включав такі основні музикальні інтервали: 2:1 – октава; 3:2 – квінта, 4:3 – кварта. Отже, десятка виражає собор і повноту звучання. Піфагором був відкритий взаємозв'язок числа і звуку. Він встановив, що збільшення або зменшення струни дозволяє точно задати висоту звуку. Усе своє життя та духовні зусилля Піфагор сконцентрував на пошуку гармонії. В будові Всесвіту, в геометричних пропорціях, у суспільному житті, у стосунках між людьми, в усіх проявах буття і людського існування — скрізь він відшукує гармонію, яка привносить у все суще красу і благо. Гармонія космосу мислиться піфагорійцями як чисельно-кількісна впорядкованість світу, але справжньою, повною гармонією вона стає у поєднанні з такими характеристиками реальності, як справедливість, добро, зло, душа тощо. Гармонія є втіленням істинного буття — буття, обумовленого мірою. Міра міститься в самому бутті. Міра присутня в кожній речі, але не може бути виділена як частина або елемент. Міра будь-якої речі, якою б малою вона не була, підпорядкована Всесвіту, є основою цілісності й порядку космосу.

Основною характеристикою Всесвіту для античної думки було те, що космос — це упорядковане буття, яке протистоїть небуттю. Космос виникає із хаосу. Одним з принципових моментів Піфагорового вчення була віра у «переселення» душі після смерті людини з одного тіла в інше. Згідно з ученням Піфагора після смерті людська душа не може одразу звільнитися від гріхів своїх, тому повинна вселитись в інше тіло, в якому продовжує свій шлях до очищення і порятунку. І як тільки душа досягне бажаної чистоти, вона звільняється з кола нових народжень і закінчує земне існування. Шляхи очищення грішної душі різноманітні: піст, вегетаріанство, релігійні обряди.

Елейська школа. Представників цієї школи називали елейцями. До них, зокрема, належали Ксенофан (565–473 рр. до н. е.), Парменід (кін. VI–V ст. до н. е.), Зенон Елейський (490–430 рр. до н. е.). Ксенофан порушив питання про начало буття як про «єдине», яке він назвав богом. У вирішенні цієї проблеми він виступив як рішучий і безкомпромісний критик традиційних поглядів, що існували на той час у Греції, насамперед проти найавторитетнішого і прославленого Гомера. Він не погоджується з Гомером у тому, що боги подібні людям. Богів не може бути багато. Якщо богів було б

два або більше, то один з них повинен був би підкоритись іншому, а сутність бога полягає в тому, що він наймогутніший і найкращий з усіх істот, а тому він є один.

Про ідеалістичну орієнтацію елейської філософії свідчать конкретні міркування Парменіда про суще. Якщо Ксенофан під сущим розуміє єдиного Бога, то на відміну від нього Парменід, розглядаючи проблему буття, не пов'язує його ні з чим конкретним. У Парменіда буття наділене своїми конкретними якостями. Воно неподільне, несуперечливе, нерухоме, вічне, має форму кулі. Слід зауважити, що кулеподібна форма буття обирається Парменідом невипадково. В античній філософії кулеподібність вказує не на форму, а вважається символом досконалості. Кулеподібність буття у Парменіда означає і те, що все суще в світі, притаманне буттю, становить собою буття і ніщо інше, крім буття. Базисом, на якому будується все суще, в Парменіда виступає положення про те, що «буття є, а небуття немає».

Пізнати цей єдиний світ можна тільки завдяки мисленню. У міркуваннях Парменіда чітко виявлено тенденцію до ототожнення буття з мисленням: «думка — і те, про що думка — тотожні», також тотожні «мислиме і суще». Розглядаючи проблему пізнання. Парменід не заперечує існування «чуттєвого світу», який базується на сприйнятті світу за допомогою чуття. Але мислення настільки переважає чуття, що єдиносущим слід визнати лише мислиме буття на противагу чуттєво сприйманому буттю. З цих міркувань логічно випливає «неістинність» руху, який існує як ілюзія чуттєвого світу, а тому не може визнаватись справжнім буттям.

У цілому ж вчення Парменіда про завершеність і нерухомість буття слід розглядати як початок і основу розвитку метафізичного світогляду.

Послідовник і учень Парменіда — Зенон Елейський (бл. 490— 430рр. до н.е.) намагається довести справедливості поглядів свого вчителя на проблему буття. Для цього він доводить неймовірність руху, множинності та інших якостей чуттєвого світу. Зенон розробляє особливу систему обґрунтувань, які ввійшли до історії філософської думки як парадокси, або апорії (нерозв'язна суперечність).

Апорії Зенона Елейського такі:

1. «Рухоме не рухається ні в тому місці, де воно є, ані в тому, де його немає».
- 2.«Дихотомія» (поділ на дві частини) твердить, що рух не може закінчитися, оскільки перш ніж він досягне кінцевого пункту, необхідно пройти половину шляху, але перш ніж досягти цієї половини, необхідно пройти «половину половини», і так без кінця. За такою логікою рух не може не тільки закінчитися, але й початися.
- 3.«Ахілл і черепаха» формулюється так: швидконогий Ахілл ніколи не наздожене черепаху, оскільки, перш ніж він подолає відстань до черепахи, вона теж проповзе якусь, хай і невелику відстань. Щоб подолати цю відстань, Ахілла знадобиться якийсь, хай знову ж таки невеликий час, протягом якого черепаха проповзе ще якусь відстань, і так без кінця.
- 4.«Стріла, що летить», формулюється так: випущена з лука стріла нерухома, оскільки у будь-який момент руху займає рівне собі місце. Йдеться про те, що вся траєкторія польоту стріли складається з нерухомих положень стріли в різних місцях простору, але хіба ж можна отримати рух із суми станів спокою?
- 5.Апорія «стадіон». Якщо два тіла рухаються назустріч одне одному й відносно одне одного, то одне з них пройде повз друге, витративши на це стільки ж часу, скільки

необхідно для проходження повз половину того, що не рухається. Тоді половина до-
рівнюватиме цілому.

6.Апорія «проти простору». Елейська філософія не допускала небуття, стверджуючи, що буття є, а небуття не існує. Зенон висував апорію і проти реальності простору. Суть її полягає в тому, що коли річ розташована у просторі, то ця річ і цей простір повинні знаходитись в іншому просторі, який оточує їх, а це, в свою чергу, повинно знаходитись в ще іншому «просторі», і так до нескінченності.

Але уявити нескінченну множину просторів, «вкладених» один в один, абсурдно. Тому і сам простір, ідея якого потребує «абсурдної» уяви, нереальний.

7.Апорія проти чуттєвого сприйняття світу («Зерно, Іцо падає»). Якщо під час падіння одного зерна або його тисячної частки нічого не чути, то звідки береться шум під час падіння маси зерна? Хіба шум може виникнути із суми нечутного, а звідси висновок: і людські відчуття не можуть дати істинного знання, на них не можна покладатися.

Зенон розробив систему доказів «від супротивного». Схема цих доказів така: спочатку приймається припущення, що твердження, яке необхідно спростувати, відповідає дійсності. Потім з цього твердження виводяться наслідки, які суперечать дійсності, тобто призводять до абсурду. Своїми апоріями Зенон зафіксував формальну суперечливість руху. Заперечення руху базується на прийнятті головної тези елейської філософії про єдність, сталість і несуперечливість сущого. Оскільки рух виявляється суперечливим, він оголошується як такий, що не існує. Такий тип міркування, що обґрунтовує докази шляхом спростування і побудований на використанні сили заперечення, має назву негативної логіки.

Переходячи до вивчення другого, класичного періоду історії філософії Греції, звернемо увагу на вчення софістів.

Софісти — це старогрецькі філософи середини V—першої половини IV ст. до н. е. Протагор (480—410рр. до. н. е.), Горгій — 483—375 рр. до н. е.) та ін. Слово «софіст» означає мудрий, а з середини V ст. так називають учителів красномовства. Характерною рисою вчення софістів є релятивізм, який заперечує наявність будь-якого об'єктивного, а значить, й істинного змісту в людських знаннях.

Основна проблема, яку вирішують софісти, — це реальність сущого. Вирішення цієї проблеми, за Протагором, зводиться до такого твердження: «Є тільки світ думки, світу сущого не існує». Світ гадки відносний і суперечливий. Будь-яка істина відносна.

Характер діяльності софістів полягав у тому, що вони повинні були навчити людину захищати будь-яку точку зору, якою б абсурдною вона не була. Основою такого навчання було уявлення про відсутність абсолютної істини і об'єктивних цінностей. Відносність понять добра і зла, суто формальне вміння маніпулювати словами приводило до таких тверджень: «Хвороба — зло для хворого і благо — для лікаря»; «Смерть — зло для померлого, а для могильників — благо».

Софістами була започаткована тенденція «повороту до людини», яку Протагор висловив у своїй знаменитій тезі: «Людина є міра всіх речей: сущих у тому, що вони існують, і не сущих у тому, що вони не існують». Протагор був звинувачений в нечестивості, оскільки його твір починався словами: «Про богів я не можу знати ні того, що вони є, ні того, що їх немає, ні того, який вони мають вигляд». Філософ Трасимах вважав, що боги не звертають уваги на людей. Феодор Кірейський

заперечував існування богів. Критій стверджував, що релігія призначена для того, щоб примушувати простих людей виконувати закони.

У період розквіту грецької демократії важливу соціальну функцію виконували риторика і софістика; зміст і призначення останньої розкривається Протагором у міфі про створення людини. Людина була створена безпорадною і вела дикий спосіб життя подібно до тварин. Потім, завдяки Прометею, вона придбала вогонь і ряд корисних умінь. Однак ці надбання хоча й полегшили життя людини, але не дали змоги для її порятунку. Люди вороже ставилися один до одного, що не давало їм змоги об'єднатись. Тоді бог Зевс відкрив людям Сором і Правду, котрі започаткували основи порядку серед людей, але щоб підтримувати цей порядок, потрібно оволодіти політичним мистецтвом, якому може навчити софістика.

Сократ (349—399 рр. до н. е.). Його внесок у розвиток філософської думки визначають як «сократівський поворот» у філософії. Суть його полягає у зверненні філософських міркувань з космогонічної проблематики до теми людини. «Пізнай самого себе» — такою є теза сократівського вчення. Такого знання можна набути лише в безпосередньому контакті з іншими людьми, в діалозі. Тому Сократ більшу частину свого часу проводив на площах, в палестрах, вступав у розмови з кожним, хто бажав говорити з ним. Стиль і характер цих розмов відображені в діалогах Платона. Він неодноразово вступав у суперечки з приводу визначення змісту таких понять, як благо, мудрість, справедливість та ін. У ході розмови Сократ ставив запитання, отримував відповідь, як правило, неповну, знову ставив запитання і, коли спантеличений співрозмовник остаточно заплутувався і питав, а що думає Сократ з приводу цього, він відповідав: «Я знаю лише те, що нічого не знаю». Політичні погляди Сократа ґрунтувались на таких засадах: влада повинна належати кращим, тобто справедливим і мудрим, які здатні оволодіти мистецтвом управління державою. Виходячи з цього, він суворо критикував афінську демократію. Заслуга Сократа в історії філософії полягала в тому, що він на практиці довів значення діалогу як основного методу пошуку істини. Загибель Сократа трактують як розправу влади над незалежним мислителем, але існує й інша версія: Сократ був засуджений до страти за злодіяння свого учня Критія. Перебуваючи у в'язниці, він прийняв отруту. Цікаво, що Сократ відмовився від втечі з в'язниці, посилаючись на необхідність виконувати вирок суду, який виніс йому народ. Після смерті Сократа в Греції утворилося кілька філософських шкіл його послідовників — кініків, кіренаїків та мегариків.

Кініки (від грец. «kinos» — собака). Засновник школи — Антисфен (бл. 435—370 рр. до н. е.). Назву ця школа дістала за пропаганду способу життя, який, з точки зору її представників, повинна вести людина. Учень Антисфена Діоген звів свої потреби до мінімуму і жив у діжці. Ці філософи вважали, що жити потрібно на природі, звільнившись від культурних традицій, розкоші й пересиченості. Легенда зберегла розповідь про те, як Діоген із засвіченим ліхтарем ходив вулицями Коринфу. На запитання здивованих людей, чим він займається, відповідав: «Шукаю людину».

Кіренаїки. Засновник школи Аристіпп із Кірени (бл. 435—360 рр. до н. е.). Сутність його учення: «Людина схожа на місто в облозі, вона перебуває завжди у полоні афектів та почуттів». На основі цього кіренаїки обстоювали принципи одержання насолоди від життя (гедонізм). Ідеї гедонізму знайшли розвиток з Епікура та його послідовників.

Метрики. Засновник школи Евклід із Мегари (жив між 450–380 рр. до н. е.). Він стверджував, що існує тільки одне благо, яке називають різними іменами. Позиція мегариків засновується на тому, що суще одне, але потрібно зважати на те, що існує багате імен сущого. Мегариків в античності називали ще й діалектиками за ряд сформульованих ними логічних парадоксів: «Купа», «Лисий», «Рогатий» і т. ін. Суть парадоксу «Купа» полягає в тому що коли додавати по одній зернині, то з якогось моменту з'явиться купа, але чи може купа виникнути в результаті додавання однієї зернини. «Лисий»: якщо волосся випадає з голови по одній волосині, то з якого моменту людина стає лисою? «Рогатий»: ти маєш те, чого ти не загубив. Роги ти не губив, значить, ти рогатий. Мегарська школа відіграла значну роль у розвитку логіки. Представником класичного періоду є філософ Демокрит. Демокріт (460–370 рр. до н. е.) — один з найвідоміших старогрецьких філософів-матеріалістів, учений-енциклопедист. Він є основоположником матеріалістичної лінії у філософії. У вирішенні проблеми буття Демокріт проголошує наявність двох начал: атомів і пустоти. Атоми різняться за величиною, формою. Іншою реальністю усього сущого є пустота. Вона існує, вміщуючи в собі різні предмети, а може існувати й без них, самотійно. Кількість атомів нескінченна, нескінченна і пустота. Звідси вічність сущого у просторі й часі. Демокрит перший з мислителів вводить поняття причини. Якщо у досократиків головним було питання «із чого» виникають усі речі, то у Демокрита — «з огляду на що». Він стверджує, що ніщо не виникає без причини. Причинність у Демокрита обумовлюється коливальним рухом атомів і зіткненням їх.

У теорії пізнання Демокріт розрізняє чуттєве й розумове знання. Чуттєвий досвід нам дає «темне», неповне знання, і лише мислення здатне дати точне і повне знання про навколишній світ. Переконаність у тому, що людські відчуття неспроможні дати істинні знання, знайшла відображення в історичному переказі про самоосліплення філософа. Згідно з цим переказом Демокріт наприкінці життя осліпив себе, щоб уникнути полону від чуттєвого (споглядального) досвіду. За Демокрітом, усе живе відрізняється від неживого, і ця різниця полягає в наявності душі, яка утворюється із специфічних атомів, подібних до вогню. Людина відрізняється від тварини особливим розташуванням атомів душі. Душу Демокріт вважав смертною, коли людина вмирає, атоми душі полишають її і розсіюються у просторі. Боги, за Демокрітом, — це особливі з'єднання вогненних атомів, які нелегко руйнуються, але все ж вони не вічні. Вони здатні позитивно або негативно впливати на людину, подаючи людині ті чи інші знаки.

Етичні й соціальні проблеми. Найкращою формою держави Демокріт вважав демократичний поліс. Основною умовою збереження демократії він вважав наявність у громадян таких моральних якостей, які утворюються вихованням та освітою. Платон (427—347 рр. до й. е.). Якщо Демокріт відомий як творець першої послідовної системи матеріалізму (лінія Демокріта), то Платон виступив у ролі творця першої послідовної системи ідеалізму, яка дістала назву лінії Платона. Він перший визначив філософію як науку, що будується на абстрактних поняттях (ідеях), заснував свою школу в Афінах — Академію. Збереглася значна частина творчої спадщини Платона, яка складається з 334 діалогів, «Апології Сократа» і 13 листів.

Вчення про буття. Основа платонівського розуміння буття ґрунтується на ідеалістичному розв'язанні основного питання філософії. Первинним у бутті виступають ідеї, абстрактні поняття, які мають назву універсалів. З погляду Платона, ідеї вічні, незмінні, досконалі, а тому становлять буття у найбільш можливій повноті свого виявлення. Що ж до матерії, то вона являє собою «нульове буття», або небуття, ніщо. Ідея та матерія активно співіснують і взаємодіють. Результатом цієї взаємодії є і речі навколишнього чуттєвого змінного світу. Але речі навколишнього світ не є чимось «чисто» матеріальним, бо «чиста» матерія — не ні що. Ідеї, за Платоном, є не що інше, як речі, тільки позбавлені просторово-часової обмеженості, очищені від матерії, увічнені й досконалі.

Речі повсякденного світу є чимось менш досконалим і становлять копію якогось оригіналу, його «тінь». Цим оригіналом є ідея.

Теорія пізнання. Згідно з ученням Платона процес пізнання являє собою процес пригадування (грец. «анамнез») душі. Це властиве тільки людській душі, яка до переселення в тіло існує в царстві ідей. Вселяючись у тіло, душа забуває про те, що споглядала але за певних умов вона здатна пригадати забуте. Розглядаючи шлях пізнання, Платон використовує притчу про печеру: «Люді перебувають ніби в підземному помешканні, подібному до печери на стінах якої очі бачать гру тіней. Змушені бачити все життя лише тіні, не бачачи реальних предметів, люди звикають вважати ці тіні справжніми предметами». Тіні — це результат сприйняття світу почуттями. Пізнання ж істинної дійсності — світу ідей — можливе лише за допомогою розуму. Методами пізнання, з точки зору Платона, є діалектика й математика. Діалектика — здатність ставити питання і давати відповіді на них. Математика (геометрія) здатна вивести людину із світу почуттів та невизначеності у світ ідеального сущого.

Людина і суспільство. Людина і суспільство у йменні і їла топа існують як єдине ціле. Індивідуальна добродійність і суспільна справедливість — це два основні полюси людського життя, які мають бути узгоджені між собою. Звідси необхідність відповідного суспільного укладу буття, за ідеал якого править узгодженість окремої людської добродійності з державним ладом у цілому.

Розглядаючи форми державності, Платон визначає дві «правильні» з них — монархію та аристократію. Сюди він відносить і демократію, якщо остання дотримується законів, чотири «неправильні» — беззаконну демократію, теократію, олігархію і тиранію. Першу модель ідеальної держави Платон розробляє у діалозі «Держава». За своїми основними рисами ідеальна держава в Платона — це поліс. Його поліс — це «правління кращих» (аристократія). Цінними для сьогодення є ідеї Платона про те, що держава не повинна бути узурпатором, а має діяти на благо суспільства, керувати нею повинні чесні й кваліфіковані люди (філософи). Саме в цьому напрямі йдуть тепер дискусії про роль держави в суспільстві та її морально-професійний уклад. Аристотель (384—322 *pp.* до н.е.) — провідний філософ класичного періоду, який у своїх поглядах поєднував матеріалізм з ідеалізмом. Навчався у Платона в Академії, був вихователем 13-річного Олександра Македонського, створив свою філософську школу — Лікей. Згодом її назвали школою перипатетиків (від грец. «прогулянка»).

Вчення про буття. Аристотель піддає критиці вчення свого вчителя Платона. Критика ця мала принциповий характер: «Платон мені друг, але істина дорожча». З точки зору

Аристотеля, суще не може існувати окремо від речей. Буття у нього існує як єдність матерії та форми. Матерію Аристотель розглядає як можливість. Для того щоб із можливості виникло щось дійсне, матерія повинна мати форму, яка перетворює її на актуальне суще. Наприклад, якщо ми візьмемо мідну кулю, то матерією для неї буде мідь, а формою — кулеподібність; відносно живої істоти матерією є її тілесний склад, а формою — душа, котра забезпечує єдність і цілісність усіх її тілесних частин. Форма, за Арістотелем, — активне начало, тоді як матерія — пасивна. Матерія подільна до нескінченності, форма неподільна і тотожна самій речі. Найвищою сутністю Арістотель вважає чисту (очищену, звільнену від матерії) форму. Врешті-решт Арістотель доводить відрив матерії від форми. Звільнена від матерії форма — це вічний двигун, який є джерелом руху і життя, космічного цілого. В цьому саме і виявляється ідеалізм у філософії Арістотеля. Саме через те, що Арістотель вважав першоосновою форму, а не матерію, теологи середньовіччя залучали його до фундаторів богослов'я (поряд з Платоном), оскільки безтілесна форма Арістотеля успішно збігалася з образом безтілесного, але всемогутнього бога.

Узагальнюючи сутність старогрецького вчення про буття, можна дійти таких висновків. Для більшості філософів характерне дуалістичне протиставлення двох начал: буття і небуття — у Парменіда, атомів і пустоти — у Демокріта, ідеї і матерії — у Платона, форми і матерії — в Арістотеля. За допомогою цих двох начал філософи намагалися пояснити буття світу і людини. І другий важливий момент. Старогрецькі мислителі як матеріалісти, так і ідеалісти, були космістами, їхні погляди були спрямовані на розкриття таємниць природи, космосу.

Вчення про пізнання. Знати, за Арістотелем, — значить знати загальне, бо воно є першоначалом за своїм буттям. Універсалії (категорії) структурують хаос уявлень (чуттєву цілісність) і роблять останню пізнаваною. Арістотель визначає 10 основних категорій: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, стан, володіння, дія, страждання.

Арістотель — фундатор (засновник) формальної логіки. Він визначив три основні закони логіки:

1. Закон тотожності.
2. Закон усунення протиріччя.
3. Закон виключеного третього.

Учення про людину і суспільство. За Арістотелем, проблеми людини вивчає практична філософія, яка складається з двох частин — етики й політики. Арістотель — фундатор етики евдемонізму, згідно з якою найвище благо людини — щастя (на відміну від етики гедонізму — філософії насолоди). Щасливою людину робить добродійність (арете). Чим вище арете, тим повніше їда щастя. Арістотель визначає два види чеснот: етичні (як середина між людськими вадами; наприклад, мужність як середина між відчаєм і боягузством) й інтелектуальні.

Людина — це суспільна тварина, яка наділена душею і політичною свідомістю. Найкраще державне об'єднання — це поліс. Остаточна мета полісу — щасливе життя. Найкращий лад — це правління найкращих аристократів. Арістотель вважав природним відношення «раб — господар», але рабами повинні бути не елліни, а варвари.

Епоха еллінізму і Римської імперії. Згадаємо, що перший період ранньої грецької філософії охоплює понад 150 років. Другий — класичної філософської думки —

близько 100 років. Останній, третій період історії античної філософії, пов'язаний з епохою еллінізму і Римської імперії. Він починається з кінця IV ст. до н.е. закінчується у V—VI ст. н. е. Цей період охоплює близько восьми віків. Філософія цього періоду має кілька основних напрямів, мало зв'язаних один з одним. Це такі: епікурейці (засновник Епікур), скептики (Піррон), стоїки (Зенон з Кітіону). Для мислителів елліністичної та римської епохи доля окремої людської індивідуальності виокремлюється із загальної долі людського світу і утворює особливе, самостійне буття, яке потребує уважного філософського дослідження. Завершився цей період розвитку філософії у 529 р. н. е., коли за указом візантійського імператора Юстиніана були закриті останні філософські школи в Афінах, а філософам було заборонено їхню діяльність.

Епікур (341—270 рр., до н. е.) — філософ-матеріаліст, афінянин, заснував свою школу «Сад». Вчення Епікура поділяється на три частини — «каноніку» — вчення про пізнання, «фізику» — вчення про природу і «етику». Вчення про буття. За Епікуром, у Всесвіті існують тільки тіла, які складаються з неподільних часток — атомів (згадаємо вчення Демокріта). Ці атоми різняться за величиною та формою. Вони перебувають у постійному русі. Проте, на відміну від поглядів Демокріта, в якого атоми рухались прямолінійно, на думку Епікура, вони можуть рухатись криволінійно і спонтанно, що зближує його точку зору з сучасним розумінням руху елементарних частинок. Епікур визнавав наявність нескінченного числа світів у безмежному просторі. Душа також складається з атомів, особливо тонких і розсіяних по тілу, і схожа на Вітер. Будь-які тіла, що колись виникли, з часом розпадаються, а разом з ними розпадається і людська душа. «Смерть не має до нас ніякого відношення, коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настане, — нас уже немає». Поділяючи загальновизнану думку, Епікур визнавав існування богів, яких не треба боятися, але слід поклонятися їм і не чекати від них допомоги. Етичні погляди Епікура перебували під впливом засновника школи кіренаїків Аристіппа: насолода — єдине благо для людини. Насолоду Епікур розумів як відсутність страждань. Щоб уникнути страждань, людина повинна уникати тривоги, небезпеки, участі у громадських та державних справах. Багато уваги епікурейці приділяють боротьбі із забобами, а також з релігією, яка вселяє в людину страх смерті.

Вчення про пізнання. Джерелом людських знань є чуттєве сприйняття світу і засновані на його узагальненні уявлення про навколишній світ. Усі хибні знання виникають внаслідок помилок нашого мислення. Епікуреїзм мав досить широкий вплив на свідомість мислителів наступних етапів елліністичної епохи, зокрема Риму. Найбільш відомим з послідовників Епікура у Римі був Тіт Лукрецій Кар (96—55 рр. до н. е.). До нас дійшла його поема «Про природу речей», у якій він послідовно виклав свою матеріалістичну, атомістичну позицію.

Наприкінці IV ст. до н.е. виникає школа стоїцизму. Засновник цієї школи — Зенон з Кітіону (бл. 336—264 рр. до н. е.). Ця школа була логічним продовженням школи софістів, але мала свої особливості. Подальший розлад суспільних відносин, загроза розпаду Римської імперії висунули перед філософами завдання створення більш жорстких норм морально-етичного виховання громадян у суспільстві. Замість теорії «вільного поводження», досягнення повсякденної насолоди і необмеженого блага, потрібно було розробити основи раціональної етики, побудованої на принципах

дотримання розумних потреб. Звичайно, що така теорія має велику цінність у сьогоденних умовах. Замість колективних форм відповідальності людей має місце індивідуалізація людини, піднесення її відповідальності за свої дії. Проповідується фаталізм, віра в людську долю, трагічне стає героїчним. Замість альтруїзму проповідується егоїзм, егоцентризм і аскетизм. У світі панує невблаганна необхідність (фаталізм), вчать стоїки, і немає можливості протистояти їй, людина повністю залежить від усього, що діється в зовнішньому світі, природі. І мудрець, і невіглас підкоряються необхідності, але «мудрого необхідність веде, дурного ж — волочить». Мудрість дозволяє стримувати афекти (чуттєві пориви), але для цього, згідно з ученням стоїків, слід виробити в собі чотири чесноти: розсудливість, невибагливість, невблаганність, мужність і таким чином можна виробити ідеальний спосіб ставлення до світу — апатію (відсутність переживань, безпристрасність, загальне блаженство). У плані наявних на той час соціальних негараздів слід розглядати появу такого напряму в філософії, як скептицизм. Засновником скептицизму був Піррон (бл. 360–270 рр. до н. е.). За переказами, він ніщо не вважав ні прекрасним, ні потворним, ні справедливим і вважав, що істинно ніщо не існує, а людські вчинки керуються лише законом і звичаєм. Піррон оголошує неможливим будь-яке істинне знання про речі навколишнього світу.

Тема 3. Філософія Середньовіччя та епохи Відродження

3.1. Загальна характеристика філософії Середньовіччя. Патристика та схоластика як основні напрямки філософії.

Європейське Середньовіччя охоплює період з II-III ст. н.е. до XIII-XIV ст., а філософія цієї епохи безпосередньо пов'язані з християнством.

Християнство виникає у I-II ст. н.е. у Палестині та згодом розповсюджується на всю Римську імперію. Початково це був рух принижених народних мас, рабів, незадоволених власним життям. Воно надавало їм ілюзорну надію на краще майбутнє у потойбічному світі. При імператорі Константині (306-337) християнство було визнано офіційною державною релігією, у 391-392 роках заборонені всі язичницькі культи. Філософія, як і все духовне життя Середньовіччя, була підпорядкованою християнським ідеям. Вона була «служанкою богослов'я». На відміну від античного типу філософування з його космоцентризмом, середньовічна філософія було теоцентричною (від грец. Theos – Бог та лат Centrum – центр кола). Попередні досягнення філософів заперечувались. «Що є спільним між філософом і християнином, між учнем грецької мудрості та учнем неба?» – запитував середньовічний філософ та сам відповідав: нова християнська мудрість настільки глибше від античної, що здається зовсім незрозумілою і навіть абсурдною. Але це – вища мудрість, яка потребує не логічного доведення, а віри. «Ми не потребуємо допитливості після Христа, нам не потрібні дослідження після Євангелія».

Водночас, антична спадщина все ж таки мала вплив на мислителів Середніх віків. На особливу увагу заслуговують ідеї неоплатонізма – на Сході Римської імперії та аристотелізму – на Заході. Коли у XIII -XIV ст. європейці від арабів дізнались про праці Арістотеля, а також познайомились з ідеями Авіценни і Аверроеса, з'явилась доктрина двох істин, згідно з якою істини розуму не відповідають істинам віри. Це остаточно розділило теологію та філософію.

Хронологічно філософію Європейського Середньовіччя поділяють на:

- 1) патристику (від лат. Pater – отець), – вчення отців церкви (II-IV ст.);
- 2) періодом еволюції християнських ідей, головною темою якого є розповсюдження вчення про творіння Світу зі Слова і його втілення в світі (V-XI ст.);
- 3) схоластику (від грец. Scholia – школа) – систематизована філософія, сконцентрована навколо середньовічних університетів, що була синтезом католицького богослов'я та логіки Арістотеля (XI-XIV ст.).

У кожному з цих періодів розрізняють раціоналістичну і містичну лінії.

У період патристики канонізуються тексти Біблії, в жорстких дебатах закріплюється християнська догматика. Створюються коментарі до Біблії: історичний, алегоричний, містичний, символічний, топологічний (теорія іносказання). Пізніше з'являються численні «діалоги між філософами іудеями і християнами», виникає схоластика і починається дисциплінарне поділ теології та філософії.

Основними ідеями періоду патристики були:

- 1) теоцентризм – Бог є центром і джерелом блага, краси, буття, а теологія - основою філософії та всіх інших наук;
- 2) креаціонізм – Бог створив світ із нічого, а тому створене, змінюючись, трансформується в «ніщойність», тобто у світ душі й духу, світлом чого є слово, яке є Бог і Людина водночас;
- 3) провіденціалізм – Бог править світом на правах його творця, а тому визначає його долю і напрям пізнавально-пошукової духовної діяльності людини;
- 4) персоналізм – розуміння людини як «персони», залежної в собі істоти, проте достатньої для богопізнання, а тому відкритої лише Богові - для благодаті святого духу або ж суду божого;
- 5) ревеляціонізм – пізнання Божого замислу і промислу через його одкровення в священних книгах.

У розвитку патристики виокремлюються наступні напрямки і школи: гностицизм, маніхейство, апологети, олександрійська школа, каппадокійська школа, Ареопагітики, але найбільш видатними представниками філософії цього періоду є Квінт Тертулліан та Аврелій Августин.

Квінт Септимій Тертулліан (близько 160-230 рр.) – римський юрист з Карфагену, філософ, захищав церкву від свавілля римської влади та єретичних впливів. У 197 р. написав трактат «Апологетикум» («Захист»). Тертулліан стверджував, що антична філософія позбавила людину душевного спокою. Філософи шукають істину і в цьому знаходять сенс свого буття. Прості люди потребують чіткої й однозначної відповіді на питання про першооснову світу і спосіб свого буття. Тому філософія знижує життєву потенцію людини і має бути замінена на віру: «Стосовно віри не знати нічого означає знати все». Філософія, таким чином, не повинна втручатись у справи релігії, остання ж може її використовувати для пояснення, а не дослідження.

Віра позбавляє людину потреби пошуку. Звідси теза: «Вірую, тому що абсурдно». Але це й неймовірно для того, хто не має віри, – для чистого мислителя, який зневажає свідчення почуттів і відчуттів. Для простої людини якраз почуття безпомилкові й істинні - вони єднають її з Богом. Тому чудо абсурдне з точки зору розуму, прикутого до матерії та її вимірів – часу і простору, але не є таким з огляду на розум світового духу, сутність якого – енергетика творчості у вимірах вічності. Віра оминає

пізнавальні перешкоди, пов'язані з тимчасовістю перебування душі в тому чи іншому тілі. Душа безсмертна в тому сенсі, що зберігається її енергія, отже, вона завжди діяльна, а тому може дати і дає життя тілу, яке воскресає до життя лише завдяки цій вічній енергії. Душа збігається за формою з тілом, інакше не можна було б щось пізнати. У першому панує влада афективних пристрастей і бажань, другому – духовні цінності, побудовані на вірі в Бога і запереченні права на лукавство розуму людини, спокушеної хіттю, будувати виправдальні теорії цій хіті.

Перед людиною два шляхи – свобода і гріх. Вибір залежить від неї самої. Обираючи віру, людина обирає свободу від гріха; якщо навпаки – право на гріх і його виправдання.

Віра, за Тертулліаном, йде попереду пізнавально-пошукової роботи мислення. Якщо ні, то і людина, і суспільство розколюються на два протилежні й антагоністичні табори – диявольський і божественний.

Аврелій Августин (354-430 рр.) – єпископ, найвидатніший з «отців церкви», який отримав ім'я Блаженний та статус святого. Автор творів «Про трійцю», «Сповідь», «Зречення», «Про град Божій». Творчість Августина не утворює цілісної філософської системи, але впорядковуючи його погляди, можна виокремити наступні принципові моменти. По-перше, Августин обґрунтовує основну проблему християнської філософії, а саме – проблему Бога. Він вважав, що філософія є не стільки мудрість, скільки любов до неї. Людина має право на пошук власного начала – «звідки я прийшов сюди?» – і має знати відповідь, згідно якої не мати народила й вигодувала людину, а Бог. Лише він реально існує, адже статус буття має тільки те, «що перебуває незмінно». Бог не лише створив цей світ (креаціонізм), але й постійно його зберігає, підтримує і вдосконалює. Августин відкидає уявлення, згідно з якими світ, одного разу створений, далі розгортається сам. Мислитель надав філософське обґрунтування двох важливих євангельських догматів: про особистісну форму Бога-творця та про створення Богом світу «з нічого». По-друге, Августин зробив внесок у теорію простору і часу. До акту творіння часу немає. Саме творіння є актом Божої волі, адже розум сам по собі на світотворчість не впливає. Тобто, час розчинений у вічності, а вічність – у часі. Але ця розчиненість не у просторі, а в душі людини. В ній постійно присутні теперішнє минулого – пам'ять, теперішнє нинішнього – споглядальне сприйняття Всесвіту, теперішнє майбутнього – надія і сподівання. Час, таким чином, не є щось пов'язане з рухом небесних світил, а щось «розпросторене» в душевній і духовній субстанції самої людини. По-третє, вихідним моментом людського пізнання Августин вважає віру в Бога. Сутністю Августинової гносеології є апіорність (до-досвідні ідеї). Вивченню наук допомагає авторитет і розум. Віра в авторитет скорочує шлях пізнання, але наслідок такий же, адже йдеться про авторитет мудрості (Бога). Розум мудрості безпомилковий, адже в ньому немає чогось мінливого: «Розум є погляд душі, яким вона сама по собі, без опосередкування тіла, споглядає істинне». Розглядаючи проблему співвідношення віри та знання, філософ надає пріоритет віри над розумом. Не самодіяльність людського розуму, але одкровення релігійних догматів є провідним джерелом знання. На відміну від інших «отців церкви», які вбачали джерело віри лише у Біблії, Августин проголосив найавторитетнішим джерелом віри церкву як єдину і вищу інстанцію будь-якої істини.

По-четверте, Августин вважав, що метою і сенсом людського життя є щастя. Єдине, в чому можна його досягнути – у пізнанні Бога та усвідомленні повної залежності від нього, адже будь яке благо походить від Бога. Августин висуває концепцію зла як «послабленого добра». Зло має власним джерелом вільну волю людини, його зміст – у повстанні людини проти Бога, «тварі проти Творця». З моменту гріхопадіння люди тяжіють до зла, самі собою вони здатні лише на зло (Згодом ця теза у вченні Августина була дещо переглянута католицькою церквою: людина може спастися або волею Бога, або власними «добрими справами»). По-п'яте, в своїй праці «Про град Божий» Августин принципово протиставляє державу і церкву. Держава, на його думку, заснована на любові людини до себе, на егоїзмі, що обумовлює безперервність конфліктів, боротьби та війн. Держава – це «царина диявола», «царина гріха»; проте церква – це «град Божий», вона заснована на самовідданій любові людини до Бога. По-шосте, Августин зробив значний внесок у розвиток філософії історії. Фактично ним біла запропонована лінійна концепція історичного процесу. На відміну від античних уявлень історичного циклізму (коловороту), він вважав, що історія людства має свій початок (створення світу), кульмінацію (пришестя Христа) і кінець (друге пришестя і Страшний Суд). Сенс історії у перемозі християнської віри у всесвітньому масштабі. В основу періодизації історії Августин поклав «Біблію» і назвав шість періодів: п'ять з них пов'язані із старозавітними подіями, шостий – з земним життям Христа, його воскресінням та другим пришестям. Закінчується цей етап – і вся історія – Страшним Судом, виявленням грішників та праведників, після чого перші будуть одвічно мучитися у пеклі, а другі попадуть до раю. Таким чином філософія історії Августина стала підґрунтям для ідеї історизму та суспільного прогресу.

Взагалі, представники патристики намагались створити систематичну догматику текстів Священного писання. Пізніше, в період схоластики місія філософії змінюється. Оскільки догматична конструкція була принципово вже створеною, завдання філософа полягало в тому, що б впорядкувати її та зробити доступною для неосвічених людей, у тому числі таких, що прагнули перейти до християнської віри. Інакше кажучи, йшлося не про пошуки істини, а про доведення наявної в Одкровенні істини за допомогою розуму, тобто філософії. При цьому, схоласти, по-перше, прагнули за допомогою розуму обґрунтувати істини віри і тим наблизити їх зміст до «мислячого духа людини»; по-друге, придати теологічним істинам систематичний характер; по-третє, використовуючи філософські аргументи, виключити критику святих істин.

Початок схоластики припадає на IX століття. Виділяється рання схоластика, період її розквіту та пізня схоластика. До XII століття схоластика розвивається під впливом ідей Аврелія Августина, з XIII по XV століття – під впливом Фоми Аквінського, який адаптував під запити християнства логіку Арістотеля.

Схоластичній філософії були притаманні наступні властивості:

1. Універсальність (глобальність) в постановці й обґрунтуванні питань, що стосуються основ буття, а також духовних засад життя особистості.
2. Сакралізація духу як тієї субстанції в людині, яка робить її богоподібною.
3. Обґрунтування духовного характеру суспільного життя і, як наслідок, прав церкви на управління суспільством і державою.

4. Домінування морально-етичної проблематики в якості предмета дослідження єдиного об'єкта пізнання – Бога, докази буття якого мали підкріпити силу безумовної віри в нього.

5. Схоластичний метод є формальним за своєю природою. Схоласти розмірковували про поняття без розгляду їх реального змісту, суто з формальної точки зору, що й вишколило логіку доведень майже до стану досконалості.

3.2. Суперечки про універсалії: номіналізм, реалізм.

Через всю історію схоластики «червоною смужкою» пройшла дискусія про природу загальних понять – універсалій (від лат. *universalis* – загальний). Актуальність такої дискусії була обумовлена розумінням догмата про Трійцю. Дискусія велась довкола п'яти основних універсалій: роду, виду, підвиду, сутнісної властивості (субстанції) і несуттєвої ознаки – акциденції. В залежності від відповіді на питання про природу універсалій всі філософи поділились на реалістів і номіналістів.

Реалісти (*realis* – речовий, дійсний) стверджували, що універсаліям відповідає загальна об'єктивна сутність, відмінна від емпіричних одиничних речей (ейдос у Платона, Благо у Плотіна, Бог у Августина та ін.) і вони є об'єктивно значимими, оскільки через них і в них відображена сутність речей. Прихильники крайнього реалізму вважали універсалії існуючими незалежно від буття речей, а помірковані реалісти, виходячи від позицій не Платона, а Арістотеля, вважали, що універсалії можуть існувати лише в одиничних речах. Реалістами були такі представники схоластики як Ансельм Кентерберійський і Фома Аквінський.

Номіналісти (*nomēn* – ім'я, назва) вважали, що загальним поняттям ніщо не відповідає поза сферою мислення, яку вони обслуговують. Вони суть імена, назви, що є результатом пізнавальної діяльності людини. Тобто, універсалії є категорії мислення, які не мають онтологічного об'єктивного статусу. Відтак реальність – це виключна прерогатива речового світу. Засновником послідовного номіналізму вважається Росцелін, який оголосив, що всі поняття – не більше ніж простий струс повітря мовою і заперечував буття загального. Номіналістами були також мислителі пізнього середньовіччя Дунс Скот і Вільям Оккам.

П'єр Абеляр сформулював теорію концептуалізму (від лат. *conceptus* – поняття). За Абеляром, в об'єктивному світі немає нічого загального, але останнє існує у свідомості людини, тобто володіє суб'єктивною реальністю.

Після деяких коливань католицька церква визнала реалізм своєї офіційною доктриною і піддала номіналістів переслідуванню, звинувачуючи його теоретиків в ересі.

Найбільш авторитетним католицьким філософом Середніх віків вважається Фома Аквінський (1225-1274), головними працями якого є так звані «суми» – енциклопедичні зведення існуючих знань («Сума проти язичників» і «Сума теології»). Основні ідеї Фоми Аквінського можна виразити у вигляді наступних тез:

1. Гармонія віри і знання при підпорядкуванні знання вірі. Царини науки і віри у Фоми Аквінського чітко визначені. Завданням науки є пояснення закономірностей світу. Пізнання повинно бути спрямовано насамперед на об'єкт, але в жодному разі не на суб'єктивні форми мислення. Над цариною філософського пізнання існує інша царина, яку вивчає теологія. До неї не можна проникнути природною силою мислення. Від представників ранньої схоластики, наприклад, П'єра Абеляра чи Ансельма

Кентерберійського, які прагнули розповсюдити можливості розуму на всю галузь християнської догматики, Аквінат відрізняється певними обмеженнями. Так, деякі таїнства християнської віри (Трійця, воскресіння) залишаються поза межами філософського пізнання.

2. Різниця між сутністю та існуванням. Будь яке суще, починаючи від одиничними речами і закінчуючи Божественним абсолютом, складаються із сутності та існування. У Бога сутність є тотожною існуванню, проте у речей «тварного світу» сутність не відповідає існуванню, оскільки вона не витікає з їх одиничної суті. Таке вирішення проблеми взаємовідношення сутності і існування закріплює дуалізм Бога і світа, що відповідає основним принципам християнського монотеїзму.

3. Позиція поміркованого реалізму в дискусії про універсалії. Фома Аквінський вважав, що універсалії можуть існувати в троякій формі: а) до речей, в розумі Бога: це ідеї, за якими Бог створював світ і конкретні об'єкти; б) у речах – як їх сутність, форма; в) після речей – у людських думках, цей вид універсалій утворюється в розумі людини в результаті пізнання сутності речей.

4. Докази буття Бога. Буття Бога, за Аквінатом, повинно бути доведено за допомогою розуму. Він відкидає онтологічний доказ буття Бога, запропонований Ансельмом Кентерберійським. Вислів «Бог існує» не є для розуму ані очевидним, ані вродженим. Він повинен бути доведений логічним шляхом. У «Сумі теології» Фома Аквінський наводить наступні п'ять доказів.

Доказ від руху (*Argumentum ex motu*). Оскільки все на світі рухається, то повинен бути «першодвигун» або «першопоштовх» руху – Бог.

Доказ від першопричини (*Argumentum ex ratione causae efficientis*). Всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричина усього – Бог.

Доказ від випадковості (*Argumentum ex contingentia*). Все у світі існує не випадково, а з необхідності, ця необхідність – Бог.

Доказу від ступеня досконалості (*Argumentum ex gradu*). Всі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості – Бог.

Доказу божественного керування світом або аргумент через цільову причину (*Argumentum ex fine*). У природі все має певний сенс, доцільність свого існування. Отже, повинна існувати «остання» і головна мета – Бог.

5. Обґрунтування безсмертя душі. Фома Аквінський стверджує, що людська душа безтілесна, вона є чистою формою без матерії, духовна, незалежна від матерії субстанція. Тим самим зумовлюється її незнищеність і безсмертя.

6. Проблема сенсу життя вбачається Аквінатом у досягненні щастя, яке розумілось ним як пізнання і споглядання Бога. Передумовою моральнісної поведінки мислитель вражає свободу волі. Розвиваючи вчення про етичні чесноти, Фома Аквінський визнає чотири традиційних чесноти античної філософії (мудрість, відвагу, поміркованість та справедливість), але додає до них три християнських: віру, надію, любов.

7. У соціально-філософському плані Фома Аквінський рішуче виступає проти соціальної рівності, стверджуючи, що станіві статуси є одвічними. Піддані повинні підпорядковуватись панам, покірність також є чеснотою. Найкраща форма правління – монархія. Монарх повинен бути у своєму королівстві тим, чим є душа в тілі і Бог у світі. Влада доброго і справедливого монарха повинна бути відображенням влади Бога

у світі. Тому володарям слід підпорядковуватись церкві, роль якої вище за роль держави.

У 1323 році Фома Аквінський був проголошений святим, у 1879 році його вчення (томізм) визнано Папою Львом XIII офіційною доктриною католицької церкви. У XX столітті на його основі активно розвивався неотомізм.

3.3. Гуманізм епохи Відродження.

Філософію Відродження можна і слід розглядати як перехідний ступінь від середньовічної проблематики, пов'язаної зі всебічним обґрунтуванням буття Бога в єдності його субстанційних і акцидентальних ознак і властивостей, до обґрунтування божественного статусу його творінь – природи і людини. Тому філософія суттєво наблизилась до безпосередньо-практичних потреб людини і суспільства. Цьому сприяли дві взаємопов'язані форми філософування: пантеїзм і деїзм.

Пантеїзм – поєднання чистої (розумної) іпостасі Бога із рівною йому природою, поскільки вона є духовно-тілесним універсумом, а не тільки універсалією/

Деїзм – Бог є творцем світу, але світ – людина і природа – надалі розвиваються автономно. Особливо це стосується людини, яка немовби вступила з Богом у суперництво як у сфері природопізнання, так і сфері мислення.

Філософія Відродження, таким чином, відроджує в правах не лише її саму, адже вона майже тисячоліття була служницею богослов'я, але й автономність, самодостатність людини, її право на вільний розвиток своєї особистості, право на вільнодумство, позбавлене жорстокого диктату релігійно-церковних авторитетів, а також безумовного авторитету Святого Письма, оскільки саме по собі посилення на нього не вивищує людину ані в розумінні сутності Бога, ані в утвердженні людської богорівності й богоподібності. Саме тому епоха Відродження органічно трансформується в епоху Гуманізму, епоху духовної Реформації.

Біля витоків гуманістичної філософії Відродження знаходиться Данте Аліґ'єрі (1265-1321). Це майже сучасник Ф.Аквінського, але відмінності очевидні: його філософія людська й людяна, поезія пронизує традиційний теологічний виклад світобудови, людини. Природа – «мистецтво бога», «діяння божественного розуму». Людина – єдина істота, яка має дві кінцеві цілі: одна – прояв власної доброчесності, друга – вічне блаженство споглядання Бога у вічному й нетлінному неземному бутті. Тіло людини саме по собі не є джерелом гріха, – все залежить від неї самої, від богорівності її цілей і життєвої мети. Адже людина створена не для тваринної долі, а заради доблесті і знання.

«Першим гуманістом», ліричними творами якого захоплювалась вся Європа, був Франческо Петрарка (1304-1374). Він писав не лише латиною, його «Книга пісень» видана народною мовою. Схоластика, на його думку, вбила живий дух античності, знищила дух мудрості і мудрість духу; натомість, вона породила безліч неуків, яким надавали статус мудрих лише за знання біблійних і церковних текстів, а не вміння отримувати нові знання. Витоки істинної мудрості він вбачав у духовних джерелах античності. Він виступав «не проти Арістотеля..., а проти дурних арістотеликів. Самого ж Арістотеля я ціную як найвеличнішого із людей, але – людиною». Тому завдання філософії – зробити людину центром своїх постійних пошуків. Людина має не втікати від світу, як це роблять ченці (монахи), а увійти у світ власної душі, не відходячи від суспільства, а лише усамітнюючись у ньому.

Істина належить не словам, навіть словам авторитетів; вона є постійним супутником внутрішніх діалогів-роздумів, діалогів-пошуків, отже, вона, висловлюючись у діалогах, є мовчазною його супутницею. У цьому полягав гуманізм «непрофесійної», не «шкільної» філософії, тому її розвивали поети, чиє покликання – пробуджувати життя душі в її облагороджених розумом античної філософії порухах. Але для цього були заново здійснені філософські переклади з грецької мови на опоетизовану латину, оскільки схоластична латина не могла передати побудовану на міфопоетичному світоглядному підґрунті мудрість, якою й була філософія античності. До того ж це була полемічна мудрість, а не лише логіка канонізованого Аристотеля, яка й увійшла в свідомість європейців завдяки філософам епохи Відродження, не відкинувши при цьому мудрості Стагірита.

Доступність нових античних філософських текстів формувала необхідність прояву вільнодумства, а не підпорядкування індивідуальної думки канонізованому авторитетові. Тому відроджувався дух індивідуалізму, дух полеміки, для якого як для духу, не може бути жодних позадуховних пізнавальних обмежень, навіть якщо це текст Святого Письма.

Індивідуалізм філософії Відродження, проте, полягав не лише у свободі думки. Ще більшою мірою він виявлявся у художній формі, в якій сухій логіці силогізмів протистояла інтуїція з її метафоричними образами-символами, арсеналом яких стала міфологія з її індивідуалізованими асоціативними фантазіями. Індивідуалізм світосприйняття й світорозуміння логічним чином трансформувався в дух республіки як способу організації суспільно-політичного життя.

Гуманізм проявився також у відродженні істинного розуміння філософії Епікура. Принцип насолоди як сенсу життя отримав нове звучання, а саме: насолода має онтологічне значення, тобто, вона є провідною смисловою установкою і в земному, і в потойбічному житті людини. Сенс буття не в спокутуванні першородного гріха, а поступовому звільненні від дикунства вдачі, варварства у ставленні до себе та інших, оскільки саме цей шлях відриває людину від уподібненості тваринам до богоподібності. Тому, зображуючи всіма засобами людину, епоха Відродження зображала її як божественну істоту, наближала її до Бога, а Бога до людини. Але це вже не язичницьке суперництво з богами, не політеїзм на тлі небуття людини як мікрокосмічної цілості, а монотеїзм людини як втіленої духовної енергії макрокосму. Звідси визначальна субстанційна характеристика людини – її діяльна творча сутність. Вона – не лише суб'єкт богопізнання, але також суб'єкт автономної творчої дії, об'єктом якої є, водночас, її власні потенції і потенції природи. Саме це сполучення потенцій породило Нову історію – історію людини-господаря, людини-перетворювача богоданої природи, оскільки сам Бог усунувся (фактично був усунений деїзмом) від подальшої творчої діяльності.

Найбільшою мірою гуманістично-епікурейський етичний індивідуалізм проявився у творчості Мішеля Монтеня(1533-1592). Життєвий досвід, до якого належить світо- і самопізнання, він вважав необхідною умовою подолання сили звичок і громадської думки, сформованих на філософії, яка служила церковним авторитетам і авторитетові Священного Письма і Священних Переказів. Ось чому "люди, які все зважують і оцінюють розумом, нічого не беручи на віру і не спираючись на авторитет, дотримуються дуже далеких від загальноприйнятих суджень", відчуваючи при цьому

себе набагато впевненішими в свідомості і переконливішими в діях. Звичка заважає народній масі засумніватись в істинності тих забобонів, які їй накинула релігійно-церковна віра в неймовірні чудеса.

Людина значно більшою мірою природно-тілесна, ніж розумно-духовна істота. Тобто, свою сутність вона може побачити і пізнати швидше в суспільно-природному оточенні, аніж у релігійних текстах, які неодмінно апелюють до віри в чудесне, спекулюючи на вірі в безсмертя. «Презирство до життя – хибне почуття, адже врешті-решт воно – все, що у нас є, воно – все наше буття». Ось чому «наші судження, наш розум і наші душевні здібності завжди залежать від тілесних змін».

Філософія, починаючи зі здивування, розвивається через дослідження і закінчується... незнанням. Щоб його (незнання) заманіфестувати, потрібні не лише знання, але честь і благородство, які завжди втрачаються, коли людина догматично дотримується знань, утримуваних вірою. «Нелегко встановити кордони нашому розумові: він допитливий, жадібний і так же мало схильний зупинитись, пройшовши тисячу кроків, як і пройшовши п'ятдесят». Треба постійно досліджувати те, що вже здавалось відомим у якості незаперечної стини, – лише так можна подолати віру в чудеса і повернути людину до життя.

Отже, людина має покладатись на свої власні здібності, розвивати їх і досягати поставлених собою цілей, співставляти їх зі здібностями й цілями інших людей. З одного боку: «Кожному живеться добре чи погано в залежності від того, що з цього приводу думає він сам. Задоволений не той, кого інші зараховують до вдоволених, а той, хто сам вважає себе таким. І взагалі, істинним і сутнісним тут можна вважати власну думку конкретної особи». З іншого: «Не годиться завжди і у всьому триматися своєї вдачі та схильностей. Найважливіша наша здібність – це вміння пристосовуватись до найрізноманітніших звичаїв. Невпинно дотримуватись із власної волі або з необхідності одного й того ж способу життя – означає існувати, але не жити. Найкращі душі – ті, в яких більше гнучкості й різноманітності».

Це і є суспільне життя, в якому утверджуються найвищі життєві устремління людини, а не просто вищі метафізичні істини, які дискредитуються кожного разу, коли не усвідомлюються зусиллями індивідуального розуму і розуміння. Тому мова у Монтеня не йде про спрощення базових істин філософії заради їх омасовлення. Навпаки, він застерігає від рабства невігластва, за якого людина підпорядковує себе до- і позапізнавальним бажанням. Декілька його думок, корисних для нас нинішніх, хоча вони належать до XVI століття.

«Для кожного, хто вміє належно оцінити свої можливості і певною мірою їх використати, розмірковування – могутній і повноцінний спосіб самопізнання... «У цьому, – говорить Арістотель, – і полягає робота богів, яка породжує їхнє й наше щастя». Щоб розвинути здібність до розмірковувань, потрібно багато читати, але не для пам'яті, а для підсилення навичок власного мислення. Адже «наш розум утверджується спілкуванням із розумом сильним і світлим», тому «не можна собі й уявити, як багато він втрачає, як вульгаризується в повсякденному зіткненні та спілкуванні з розумом низьким і ущемленим. Це найзгубніша зараза». Чому так? Чи не є це приниження будь-кого із співбесідників? Виявляється, що ні. В спілкуванні людина має мати одну мету, а саме: підвищення рівня власного мислення і розуміння, відтак – уміння діяти практично не лише завдяки навичкам індивідуального досвіду,

але й завдяки соціалізуючій духовній силі історичного розуму. «Не можна вести чесний та щирий діалог із дурнем. Вороже почуття викликають у нас спочатку аргументи супротивників, а потім і самі люди. Ми вчимося у суперечці лише заперечувати, а оскільки кожен лише заперечує і вислуховує заперечення, це призводить до того, що втрачається, нищиться істина. Ось чому Платон у своїй державі позбавляв права на суперечку людей з розумом ущемленим і нерозвиненим». Отже, філософія епохи Відродження, відроджуючи невичерпний духовний потенціал античності, сприяла формуванню гуманістичної свідомості, а через неї поступово і гуманізації суспільних відносин як відносин між людьми, які віру в Бога перетворюють на віру в себе, у реальність можливості бути рівними між собою у гідності й достоїнстві, а не рівності перед кимось і чимось, не однаковості для когось чи чогось. Якщо людина гідний продукт боготворчості, то богопізнання стає тотожним її самопізнанню, що не може не відтісняти Бога в пізнавальному процесі на другий план і наближати людину до себе самої як самоцінної й самозначущої, самодостатньої в своєму існуванні істоти.

3.4. Філософія природи.

Представниками філософії природи можна вважати М.Кузанського, М.Коперника, Галілео Галелєя, ДжорданоБруно. Микола Кузанський (1401-1464) свою головну роботу назвав «Про вчене незнання». У ній чітко поставлена проблема незнання вчених на тлі всезнайства схоластичних богословів і простого люду. Знання є наслідком автономного пошуку відповідей на питання, які для людини мають онтологічне значення; навпаки, знання текстів ще нічого не дає для людини, яка їх має, але для якої вони не є спонукальними до дії. Перший тип знання є воістину філософським – він відкриває для людини безкінечну сутність духу; другий обмежує можливість пошуку межами догматичної думки того чи іншого авторитета, отже, не розвиває автономні пізнавальні здатності читача або ж слухача. Головне в пізнанні полягає не в знанні текстів, а в знанні методу його отримання. Цьому сприяє пошук принципу світобудови, який би, разом із тим, був методом його використання в якості принципу світопізнання для конкретної людини. Для М. Кузанського це принцип тотожності абсолютного максимуму з усією можливою універсальною множинністю його проявів. Отже, у всьому – все, і все – у всьому. «Таким чином, в дійсності, максимум, як і мінімум, є найвищий граничний ступінь... Одиниця є начало будь-якого числа, поскільки вона – мінімум; вона кінець будь-якого числа, оскільки вона – максимум. Вона, отже, абсолютна єдність; ніщо їй не суперечить; вона є сама по собі абсолютна максимальність: всеблагий Бог». Ця своєрідна математизація Бога призвела, однак, до великих відкриттів фактично в усіх галузях пізнання. Чуттєві образи мінливі, тож віднайти в них прообрази вічного і незмінного, яке тільки й може бути ціллю і метою наукового пізнання, дуже складно. Тому «єдність, рівність і зв'язок є одне і те ж. Це є та потрійна єдність, якій Піфагор... вчив поклонятись. ...Єдність є синонім від грецького слова *он*, яке латиною перекладається *ens* (сухий), єдність і сутність. Бог є дійсно сама сутність речей, адже він – принцип буття і тому є сутністю».

Отже, образ Бога і сутність світобудови мають адекватне пізнавальне рішення на шляху раціоналізації, а не сенсуалізації пізнання, яка передбачає розумно-впорядкований (впорядкований розумом) стан чуттєвої свідомості, стан її сутнісної

єдності, за якою пізнавальний розум творить чуттєву природу самої людини і вона відчуває на собі його благодатну духовну силу, на відміну від позапізнавальної ідеї духу афективного чуттєвого потягу, який тягне її в темряву тваринного існування. Тому це не абстрактний гуманізм, а цілком конкретний, цілісний, людський і людяний, такий, який можна запропонувати іншим людям, але якому протидіяла схоластика церковного раціоналізму.

Нагадаю, що конкретне на рівні чуттєвого сприйняття – це окреме, на рівні чистого, зокрема, математичного мислення – це цілісність світу, презентована і в ньому самому, і в кожному окремому. «Безкінечність примушує нас повністю подолати будь-яку протилежність», а тому вся теологія «витікає із цього великого принципу. Насправді, хто розуміє це, розуміє все і перевершує всякий розум. У дійсності, поскільки Бог є все, він - також і ніщо».

Не можна вважати випадковим, що математика, як сфера чистого від чуттєвої мінливості природних речей мислення, розвивалась у лоні теології. Як у математиці нуль і одиниця надають сенс усім її теоретичним конструкціям, так і в теології світ твориться богом, адже без нього вони – ніщо. Оскільки мислить окрема людина, вона обожнює мислення, яке відкриває їй сенс буття Всесвіту і її власного як причетного до універсальної всесвітньої множинності. А тому Бог, узятий як основа Всесвіту, не нищить і не принижує людину; навпаки, взятий із церковно-богословської догматики, робить її немірною, залежною від його свавілля, а не розуму.

Чисте мислення також передбачає віру в наявність аксіоми як початку свого саморозгортання в теоретичну конкретну цілісність. Бог і є аксіома, віра в яку породжує людину як розумну, а тому боговідповідну, істоту. «Кожна людина, якщо бажає піднятися до пізнання будь-чого, з необхідністю повинна вірити в те, без чого вона не може піднятися». Самої любові як принципу всесвітньої взаємопов'язаності всього зі всім недостатньо, – вона не може пояснити множинність, адже все має бути одним-єдиним. Цей недолік компенсує віра, яка включає в себе все уможосагне. «Розум, на противагу цьому, є те, що включає віра. Розум спрямовується вірою, а віра розкривається розумом. Де немає здорової віри, там немає і справжнього розуміння». Аналогічні думки, звичайно, з певними відмінностями, можна знайти й у всіх інших діячів епохи Відродження. Так, Леонардо да Вінчі (1452-1519), підкреслюючи вирішальне значення чуттєвого досвіду для пізнання, все ж наголошував: «Жодне людське дослідження не може вважатись істинною наукою, якщо воно не пройшло через математичні докази».

Саме вони здатні подолати нічим, окрім галасу і крику, не підкріплені аргументи церковних авторитетів. Логіка математичних доведень не допускає дво- та багатозначності, невизначеності, тому припиняє схоластичні суперечки назавжди. Пізнання починається з відчуттів, але природа містить безліч причин, які не є надбанням досвіду сприймання. Так з'являється потреба в теоретичному пізнанні, яке породжує досвід мислення, здатне знайти собі предметно-практичне втілення. Релігійні істини, на думку Леонардо, не можуть вважатись науковими: не будучи даними в досвіді відчуттів, досвіді чуттєвого сприймання, вони не можуть пройти математичної достовірності.

Справа, таким чином, в органічному поєднанні наукової теорії, підкріпленої математично, і практики, підкріпленої досвідом чуттєвого сприймання-переживання.

«Завжди практика повинна виростати на хорошій теорії... Наука – полководець, і практика – солдати». Саме ж лише посилення на авторитет думки демонструє можливості пам'яті, а не розуму того, хто на неї посилається.

Геліоцентрична система Миколи Коперника (1473-1543) також наслідок зусиль чистого математичного мислення, яке, не довірившись безпосередності чуттєво-споглядальної свідомості, але довіряючи аксіомі розумної впорядкованості світу, відкрило істину світобудови. У посвяченні папі Павлові III він писав: «Математичні предмети пишуться для одних математиків, а ті... будуть тієї думки, що мої дослідження можуть приносити користь церкві...». Нарешті, Джордано Бруно (1548-1600) фактично довершив розумно-математичний напрямок обґрунтування сутності Бога, Природи і Людини, тому церква так жорстоко обійшлася з ним. Він виходив із того, що Всесвіт єдиний, безкінечний і тому нерухомий. Все – єдине і, отже, у єдності можна все пізнати: «Хто хоче пізнати найпотаємніші основи природи, нехай розглядає і спостерігає мінімуми і максимуми протиріч і протилежностей. Глибинна магія міститься в умінні вивести протилежність, попередньо знайшовши точку об'єднання». Саме цьому, зазначав він, учив Микола Кузанський; а загалом вчить не церква, а розум, в якому знаходять вирішення всі проблеми, оскільки він поєднує і єднає в собі всі протилежності, він знає всю їх визначеність від максимуму до мінімуму і навпаки.

Людина, безумовно, є суб'єктом пізнання. Але вона може стати ним лише за умови погляду на себе як на втілену єдність максимуму і мінімуму. «Почуття не бачать безкінечності», вона не є їх об'єктом. Їх призначення в тому, «щоб збуджувати розум; ...адже почуття, якими б вони досконаліми не були, не бувають без деякої каламутної домішки. Ось чому істина походить від почуттів лише незначною часткою, як від дуже слабкого начала, але вона не міститься в них. – А у чому? – Істина міститься в чуттєвому об'єкті немовби у дзеркалі, в розумі - засобами аргументів і розмірковувань, інтелекті – засобами принципів і висновків, у духові – у власній і живій формі».

Математизація філософії у вигляді діалектичної опозиції «мінімум – максимум», «нуль – одиниця», поза всякими сумнівами, сприяла не лише вивищенню людського духу, самої людини як найвищої й самодостатньої цінності, але й осягненню Всесвіту в якості Універсуму, дотичного не лише для органів відчуттів, але й для мислення, яке осмислює його як безкінечність і вічність, тобто як світовий розум. «Всезагальний розум – це внутрішня, найреальніша і спеціальна здібність і потенційна частина душі світу. Це є єдине тотожне, що наповнює все, освітлює Всесвіт і спонукає природу породжувати як належить свої види і, таким чином, має відношення до породження природних речей, подібно до того, як наш розум відповідно породжує розумні образи». Всесвіт єдиний і універсальний у своїх проявах, а не один, адже єдине як начало і причина всього розпросторене й протяжне саме в математизованому духові, який інтегрує все в межах від нуля (начала) до одиниці – причини як субстанції всесвітнього розуму у вигляді Бога.

У зверненні «До свого духу» Дж. Бруно наголошує:
«Сміливо злітай в височінь, у віддалені сфери природи,
Бо поблизу божества ти запалаєш вогнем».

Два числа, якими оперує філософія, це дві субстанції, а саме: матерія і форма. Третє число – те, що їх з'єднує в будь-якому предметі, явищі, стихії. «Протилежності збігаються в єдиному; звідси неважко вивести, в кінцевому підсумку, що всі речі суть

єдине, як всяке число, рівною мірою парне й непарне, кінчене й безкінечне, зводиться до одиниці». Саме в началі єдині й тотожні пряма і крива, любов і ненависть, отрута і ліки тощо. Якщо так, тоді «Всесвіт єдиний, безкінечний, нерухомий», отже, для нього непотрібно шукати першодвигун. «Безкінечні світи, що містяться в ньому, якими є землі, вогні та інші види тіл, які називають зірками, всі рухаються внаслідок внутрішнього начала, яким є їх власна душа.., а тому даремно розшукувати їх зовнішній двигун».

Таке розуміння Всесвіту не передбачає наявності в ньому якогось фіксованого одного центру. Все єдине і центральне, оскільки причетне до єдиного начала і єдиної причини, все є єдиносущим. У Всесвіті людського суспільства це означає право кожної людини бути в ньому і для нього центром його існування, право мати свободу вибору власного напрямку суспільного життя, обов'язок перед авторитетами, але й право на власне дослідження змісту їх вчень. Якраз таке звернення до авторитетів античної філософії дало потужний духовний сплеск у всій Європі, який і отримав назву Ренесансу або Відродження. Біля витоків цієї епохи, зазначав Ф. Енгельс, були титани думки, бо спирались вони на титанів античності.

Отже, животворний дух є істиною і світобудови, і світопізнання. Тому сутність людини – духовно-практична діяльність, творчість і жоден філософ, починаючи від Платона й Арістотеля, визнаючи існування Бога, не заперечував необхідності для неї мати свободу вибору, свободу діяльності, свободу мислення.

Епоха Відродження, таким чином, відродила в правах істинне, а не ідеалістично-схоластичне, розуміння духу як енергії, тобто діяльної сили, яка є світотворчою дією. Саме тому розуміння трансформувалось в уміння діяти автономно, але світовідповідно. Проте це вже епоха Нової історії зі специфічними для неї філософськими пошуками.

Тема 4. Філософія Нового часу

4.1. Особливості філософії Нового часу.

З XVII ст. – розпочинається новий розвиток філософії мислення. Період з XVII до середини XIX ст. називають періодом класичної філософії: від Бекона і Декарта до Гегеля і Фейєрбаха.

Періодом Нового часу (XVI ст.) розпочинається класична філософія, її основними представниками є Ф. Бекон, Р. Декарт, Т. Гобс, Б. Спіноза, Дж. Лок, Г. Лейбніц, Дж. Берклі, Д. Юм, Б. Паскаль. Наприкінці XVII – XVIII ст. в Європі поширюється просвітницький ідейний рух. Філософія епохи Просвітництва представлена іменами Вольтера, Ж.-Ж. Русо, Монтеск'є, Д. Дідро, П. Гольбаха, Ж. Ламетрі, К. Гельвеція, І. Гердера, Г. Лесінга.

Вершиною розвитку європейської класики стає німецька класична філософія (II пол. XVIII – I пол. XIX ст.) – І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шейлінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах. Європейська класична філософія виникає у період утвердження буржуазного суспільства та його цінностей. То був час буржуазних революцій в Європі (Англії, Нідерландах, Франції). З позиції розуму були піддані критиці основи релігії, суспільства, розуміння природи. Це період розвитку науки, тому наука і проблема пізнання (гносеологія, логіка, методологія) складають ядро всієї філософської проблематики.

Головною ідеєю класичної філософії XVII – XIX ст. – стає ідея раціонального панування людини над природою і суспільством.

Основною рисою європейської класичної філософії стає раціоналізм як загальноосвітня позиція.

Філософія Нового часу – це початок західноєвропейської класики. Має свої особливості:

- 1) XVII ст. в історії це період промислового перевороту, пов'язаного з виникненням машинного виробництва;
- 2) центр виробничої, культурної, соціально-політичної діяльності переміщується у міста;
- 3) на основі механіки і фізики виникає досвідного математичне природознавство, це час наукової революції, яка полягала не тільки у створенні основ сучасного природознавства, але й у перетворенні науки у соціальний інститут (виникають Лондонське королівське товариство вчених і Паризька Академія наук);
- 4) наука приходить на зміну вірі і релігії, домінує у культурі. Якщо у центрі проблематики схоластичної філософії проблема співвідношення віри і розуму то в Новий час – розуму і природи (можливості раціонального панування над нею);
- 5) осмислює новий образ природи і людини. Якщо у ренесанс відношення до природи художнє, то у XVII ст. природа позбавляється божественного сенсу і перетворюється на об'єкт корисних намірів. Поставити її сили на службу людським потребам. Гаслом Нового часу стає “Знання – сила”
- 6) механістичний підхід до розуміння світу і людини;
- 7) поряд з пантеїзмом (бог є усе) поширюється концепція деїзму;
- 8) людина у механістичній картині світу розглядається як частка природного механізму, і тому вона залежна і підкорена порядку природи. Людина починає розглядатися як певні механізми, автомати;
- 9) механіцизм вів до дегуманізації самої філософії. Якщо епоха середньовіччя і Відродження підносили людину (хоча по-різному) розглядаючи її як “подобу божу”, як “вінець творіння”, то нового часу філософія заводить до механізму, машин, автомата. Таким чином можна окреслити основні риси філософії Нового часу.

1. Гносеологізм – світоглядна настанова, яка виходить з того, що теоретичне пізнання є вищим, сенсом життя людини (основна риса ф/с Нового часу) (на перше місце виходить наука про пізнання світу. На перший план матеріалістична спрямованість філософії, це обумовлюється орієнтацією на науку).

2. Деїзм – Бог дає перший поштовх, а потім усувається від справ. Всесвіт розвивається відповідно до природних законів.

3. Механіцизм – розуміння природних процесів і людини, різноманітні форми розвитку зведені до механічного руху. “Людина – машина” – крайнє вираження механіцизму Нового часу. Перетворення світу на основі зведення його до простих механізмів.

4. Матеріалізм – який спирається на великі відкриття природних наук розповсюджених на явища природи.

5. В теорії пізнання виявляються взаємообумовлені напрями: емпіризм і раціоналізм. Емпіризм (грец. *empeiria* – досвід) - філософський напрям, який визнає чуттєвий досвід основним і єдиним джерелом і змістом знання.

4.2. Основні напрями пізнання Нового часу.

Емпіризм XVII – XVIII ст. – матеріалістичний емпіризм, такий, який стверджує, що чуттєвий досвід об'єктивно відображує навколишній світ. (Пізніше з'являється об'єктивно ідеалістичний емпіризм, такий, що визнає єдиною реальністю суб'єктивний досвід / 5 ерклі, Юм).

Раціоналізм (лат. *rationalis* – розум) – філософський напрямок, який визнає розум основою пізнання. Раціоналізм протистоїть як ірраціоналізму (інтуїтивізм) так і емпіризму. Основоположником раціоналізму є дуаліст Декарт. Продовжили – голандський філософ Б. Спіноза, німецький філософ Лейбніц.

Емпірична традиція представлена в англійській філософії, започатковує її Френсіс Бекон, продовжують і розвивають Т. Гобс, Дж. Лок, Дж. Берклі, Д. Юм.

Ф. Бекон (1561-1626). Праці “Новий Органон”, “Нова Атлантида”. Народився у багатій аристократичній сім'ї. Батько – перший міністр королеви Єлизавети. Зробив блискучу кар'єру на державній службі: був генеральним адвокатом, прокурором, лордом-хранителем Великої печатки, лордом-канцлером і правителем держави за відсутність короля. Швидка кар'єра, двірцеві інтриги призвели до того, що його звинуватили у хабарництві. Лорда-канцлера віддали під суд. Отримав пенсію, місце в парламенті, але повернутися до політичного життя не зміг, тому вирішив посвятити себе заняттям наукою та філософією. Його цікавило: метод пізнання. За Беконом знання це сила, а той хто володіє знаннями, буде могутній (порівняємо з античністю, де знання приносять задоволення цікавості людини). За Беконом для досягнення істотного знання людина повинна використовувати правильний метод і позбавитися від так званих “привидів” (ідолів). Бекон розробляє свій метод, який ототожнює з бджолою, яка перелітає з квітки на квітку, збирає сік, а потім переробляє його на мед. Свій метод пізнання називає – індукція.

Індукція – це роздуми від часткового до загального. Це коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формування загальних ідей, законів. Ф. Бекон розрізняв “плодоносне” та “світоглядне” знання. Плодоносне – це таке знання, яке приносить користь. Світоглядне – це те, що збільшує можливість пізнання, пояснюють закони природи. Ф. Бекон обстоював дослідиний шлях пізнання у науці.

Рене Декарт (1596-1650) французький філософ, фізик, математик, засновник раціоналізму. Праці: “Роздуми про метод”, “Метафізичні роздуми”, “Начала філософії”. Декарт вносить нову орієнтацію в філософію. Він був основоположником дедуктивно-раціоналістичного методу пізнання. Роздуми від загального до часткового. Дедукція – це ланцюг достовірних логічних висновків, що спираються на “абсолютно достовірні положення” (аксіоми). В теорії пізнання Декарт – засновник раціоналізму. Висунув на перше місце розум, а роль досвіду звів до перевірки даних інтелекту. За Декартом чуття часто вводять нас в оману. Все що викликає сумнів має бути відкинуте. Його гасло: “Я мислю, отже я існую”. Це означає, що істина засвідчується тільки розумом. Засобами мислення є інтуїція і дедукція. Декарт прихильник “вроджених ідей”. До них належать ідеї Бога, числа, принципи логіки, категорії. Концепція відроджених ідей Декарта сягає коріннями концепції “пригадування” ідей Платона. Декарт перебільшував можливості раціонального пізнання відривав його від чуттєвого від емпіричного ступеня і цим штовхав раціоналізм до ідеалізму, визнаючи існування особливого, чисто раціонального джерела знань. Онтологія Р. Декарта

Вчення про субстанцію. Світ у філософській системі Декарта має певну ієрархію і розподіл (2 першооснови). Декартова позиція є позицією дуалізму, подвоєння світу на дві реальності, що існують незалежно одна від одної:

- природну, матеріальну субстанцію (ознакою є протяжність, кількісна вимірюваність);
- духовну, мислячу субстанцію (ознака – мислення).

Над обома субстанціями підноситься Бог, як вища і самостійна реальність. Субстанції є похідними. Першопочатковий імпульс до існування і розвитку світу дає Бог, але потім його розвиток визначається самостійно, творчою силою матерії. Заклав засади механічного світогляду. У межах такого світогляду світ мислився не багатоякісним та ієрархічним, він поставав одноманітним, простим і зводився до чисел. Все можна було пояснити на основі механіки. Проблема людини: вважав, що людина є зв'язком між тілесним механізмом і розумною душею, яка має волю і мислення. Він опинився перед проблемою узгодження їх в людині. Беручи до уваги ідеї Декарта, свій варіант раціоналістичної філософії створив голандський мислитель Бенедикт Спіноза (1632-1677). Праця “Етика”. Він продовжує не тільки раціоналістичну традицію Декарта, але й і його механіко-математичну методологію. Вважав, як всі раціоналісти, що розум не помиляється, причиною заблуджень є тільки чуттєве пізнання. З трьох рівнів пізнань – чуттєвого, логічно-обґрунтованого міркування та інтуїції – два останніх Спіноза вважав по-справжньому формами пізнання.

Спіноза дотримується пантеїстичної традиції філософії, яка ототожнює Бога і природу. Заперечує дуалізм Декарта та Субстанція (Бог) як “причина самої себе” є єдиною, вічною і нескінченою. Протяжність і мислення розглядаються Спінозою як атрибути, властивості єдиної субстанції.

Етична проблема. В центрі уваги – питання свободи. Він розрізняє свободу Бога і людини. Бог (субстанція) вільний. У природі (до неї відносять людину) панує детермінізм, тобто необхідність. Людина особливий модус??? Котрому окрім протяжності характерні мислення тобто, розум. Свобода людини полягає в єдності розуму і волі, тому реальна свобода визначається рівнем розумового пізнання.

Філософія Лейбніца (1646-1716) стала спроба подолання протиріч між емпіризмом і раціоналізмом. Твір “Монадологія”. Ядром його об’єктивно-ідеалістичної філософської системи є вчення про монади. Монада – це проста, неподільна духовна субстанція. Кожна монада (субстанція) є одиницею буття. За Лейбніцем монада – духовний атом здатний до активності. Монади не мають фізичних характеристик, тому їх можна досягнути розумом. Вони є суто ідеальними, духовними першоелементами буття. Лейбніц розрізняє монади декількох видів:

- монади – душі – характерні для біологічних об’єктів;
- монади – духи – утворюють людину наділену свідомістю;
- монада – Бог – найдосконаліша монада, яка встановлює гармонію між всіма монадами. Якщо у Бекона вчення про одноманітність субстанції, Декарт – “двомірність” субстанції, Лейбніц – відстоює вчення про множинність субстанції.

Як раціоналіст Лейбніц віддавав перевагу раціональному пізнанню над чуттєвим. Розуми притаманні “вроджені ідеї” у Лейбніца вони вважаються лише задатками, нахилами, але поштовхом, імпульсом для приведення їх в дію є чуттєве пізнання. Без чуттєвого досвіду ніяка інтелектуальна діяльність була б неможлива. Визнання цінності чуттєвого досвідного знання приводить Лейбніца до поділу всіх істин в

залежності від джерела на істини розуму (всезагальні і необхідні істини логіки та математики) та істини факту (досвідне знання).

Якщо Ф. Бекон і Р. Декарт обстоювали позиції емпіризму та раціоналізму, абсолютизували об'єктивний і дедуктивний шляхи пізнання, то синтез двох шляхів пізнання здійснив англійський філософ Т. Гобс. (1588-1679). Теоретичні знання повинні стати знаряддям для розвитку практики, але вони повинні базуватись на досвіді. Поєднує індукцію і дедукцію. Вважає, що спочатку треба йти шляхом простіших елементарних якостей речей (дедукція), а потім поєднувати їх, синтезувати (індукція).

Т. Гобс був представник матеріалізму і номіналізму. Вважав, що існують одиничні речі, а загальні поняття – це лише назви речей. Гобс заперечував існування субстанції бо був номіналістом і не визнавав реальності загальних понять. Висуває механічне тлумачення реальності. Людина це машина з природними властивостями. Сенсуалістична філософія Дж. Локка, Дж. Берклі та Д. Юма. Якщо раціоналізм (один з філософських напрямків) визнавав розум основою пізнання і поведінки, то сенсуалізм представляє напрям в теорії пізнання, за яким чуттєвість є головною формою достовірного знання. Сенсуалізм змикається з емпіризмом, котрий визначає чуттєвий досвід єдиним джерелом достовірного знання.

Основна теза сенсуалізму – “немає нічого у розумі, чого б не було раніше у чуттях”. Одним з перших філософів цього напрямку був Дж. Локк. Дж. Локк (1632-1704) розробив емпіричну теорію пізнання. У своєму творі “Розвідка про людське розуміння” стверджує, що усяке знання про світ засноване на чуттєвому досвіді. Розум відіграє другорядну роль у пізнанні. Розум виступає як “чиста дошка” є “*tabula rasa*”, яку заповнює чуттєвий досвід. Локк заперечує наявність “природжених ідей” у людському розумінні. Усе що розум має, приходить через відчуття. Визначаючи досвід як джерело знань, цей досвід поділяв на внутрішній і зовнішній: внутрішній – це джерело знань про внутрішній світ людини; зовнішній – це джерело постачання інформації про об'єктивний світ. Вони (зовнішній і внутрішній досвід) призводить до виникнення тільки простих ідей. Для отримання складних ідей необхідні розумові дії, - співставлення та абстрагування. Процес пізнання розділяє на три ступені:

- інтуїтивний, що ґрунтується на мисленні і узагальненні внутрішнього досвіду;
- демонстративний – узагальнює зовнішній досвід;
- чуттєвий – базується на ідеях, що отримуються чуттями.

Дж. Берклі (1684-1753) виступив з обґрунтуванням суб'єктивного ідеалізму, зрікається самої ідеї про матеріальний об'єктивний світ. Він відкидає існування матерії, стверджував, що речі існують остільки, оскільки вони сприймаються відчуттями. Світ речей – це “ідеї” Бога. Бог “вкладає” у свідомість суб'єктів зміст відчуттів, які виникають при самогляданні світу та окремих речей.

Отже, за Берклі існує лише те, що сприймають органи чуття: це і є позиція радикального сенсуалізму. Цю ж суб'єктивно-ідеалістичну концепцію розвивав Д. Юм (1711-1776). Він стверджував, що людина не може вийти за межі своїх відчуттів і не може встановити, що лежить в основі речей – дух чи матерія, не може довести що між предметами і явищами існує причинно-наслідковий зв'язок. Юм вважав, що людина має справу не із зовнішнім світом, а з потоком своїх відчуттів і уявлень. “Нам нічого не відомо про світ, що нас оточує”.

Тема 5. Німецька класична філософія

5.1. Загальна характеристика епохи і необхідність розробки класичної німецької філософії

В кінці ХУІІІ – першій половині ХІХ століття бурхливий розвиток філософії був пов'язаний з Німеччиною. Керуючись принципом діалектико-матеріалістичного детермінізму, потрібно підкреслити специфіку та суперечливість соціально-економічного та історичного розвитку Німеччини цього часу, що знайшло свій прояв в німецькій суспільній думці взагалі і в філософії зокрема. Філософія розвивалась в умовах країни, де буржуазні перетворення запізнилися. Німецька буржуазія, налякана першими європейськими буржуазними революціями, йшла часто на компроміс зі своїм феодальним дворянством, а, з іншого боку, об'єктивно була зацікавлена в швидкому розвитку капіталізму, продуктивних сил виробництва. Якщо у Франції, наприклад, революції передував розвиток матеріалізму, то в Німеччині переважала ідеалістична філософія. Німецька класична філософія представлена такими філософами: І. Кантом, І. Фіхтем, Г. - В. - Ф. Гегелем, Ф. Шеллінгом, Л. Фейєрбахом.

5.2. Теорія пізнання та етичні погляди І.Канта.

Родоначальником німецької класичної філософії був Іммануїл Кант /1724–1804 рр./. Його теоретична діяльність поділяється на два періоди. Перший період закінчується 60-ми роками ХІV століття. В цей час Кант, займався переважно природничими проблемами, серед яких найбільш відомою в науці є його гіпотеза, про виникнення сонячної системи з величезної газової туманності. В загальній формі він стверджував діалектичну думку про те, що природа має свою історію в часі, відкидав ідею першого поштовху, тобто в цей період в філософії Канта переважали матеріалістичні позиції. З 70-х років починається другий так званий "критичний" період, коли в філософії Канта ми знайдемо і дуалізм, і агностицизм, і ідеалізм. Основні твори цього періоду: "Критика чистого розуму" /1781/, "Пролегомени" /1783/, "Критика практичного розуму" /1788/.

В центрі філософії Канта стоять проблеми теорії пізнання. Основне, чим відрізняється підхід Канта до вирішення цих проблем, порівнюючи з попередніми представниками різних філософських систем, полягає в тому, що він здійснив перехід від метафізики субстанції до теорії суб'єкта. Головне, за Кантом, не вивчення речей самих по собі, а дослідження самої пізнавальної діяльності людини. Перш ніж пізнавати світ, вважає Кант, потрібно пізнати своє пізнання, встановити його межі і можливості. Це був великий поворот філософії до людини. Кант вважає, що людський розум пізнає не "речі в собі", а явища речей, результат їхньої дії на органи чуття людини. "Речі в собі" стають явищем завдяки апіорним формам споглядання /простір - час/ та апіорним формам мислення /якість, кількість, причинність, реальність та ін., /тобто таким формам які мають позадосвідне походження/. Наступна сходинка пізнання – це розум, який, за Кантом, завершує мислення і при цьому, не створюючи нічого нового він заплутується у невирішених протиріччях – в т. з. "антиноміях" чистого розуму. Кант вважає, що таких антиномій чотири, але вирішити їх неможливо, оскільки кожна з тез, що складають антиномії, можна однаково логічно довести або спростувати. У своєму вченні про антиномії людського розуму Кант упритул підійшов до розробки діалектичної логіки, де протиріччя виступають як необхідна умова розвитку знання.

Уважне вивчення підручників, додаткової літератури повинно підвести студента до розуміння того, що в філософії Канта чудернацьким способом поєднані матеріалізм /визнання об'єктивного існування "речей в собі"/ та ідеалізм /твердження про апріорні форми споглядання і розсудку/ з агностицизмом /заперечення пізнання об'єктивної дійсності/. Це своєрідний компроміс між матеріалізмом та ідеалізмом.

Дуже глибокі думки висловлює Кант і в інших сферах, зокрема в галузі етики. Він багато пише про людину як частину природи, про людину як кінцеву мету пізнання, а не як засіб для будь-яких цілей, тобто визнає самоцінність людини. Кант ставив питання про співвідношення понять людина і особистість. Відомий Кант і як творець вчення про надісторичну, незалежну від умов життя, загальну для всіх людей мораль. Він створив вчення про так званий категоричний імператив /закон, повеління/, що існує в свідомості людей, як Вічний ідеал поведінки. Наявність такого імперативу надає людині свободу і, разом з тим, в сукупності створює всезагальний моральний закон для суспільства.

5.3. Об'єктивний ідеалізм Г. Гегеля. Діалектика та принципи історизму.

Суперечність між методом та системою.

Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель /1770 – 1831 рр./. Якщо в цілому характеризувати філософію Гегеля, то потрібно сказати, що це найбільш відомий філософ об'єктивного ідеалізму, який у рамках своєї об'єктивно –ідеалістичної системи глибоко і всебічно розробив теорію діалектики. Він зробив спробу побудувати теоретичну систему, яка повинна була остаточно вирішити проблему тотожності мислення і буття. Основні роботи: "Наука логіки", "Філософія природи", "Філософія духу", "Філософія права", "Філософія історії" та ін. В коло його інтересів входили всі сфери життя –природа, людина, її свобода, закономірності суспільного життя, логіка, право тощо.

Заслуга Гегеля полягала також в тому, що він весь природний, історичний і духовний світ вперше подав у вигляді процесу, тобто у вигляді руху, змін, в перетвореннях, в розвитку. Але цей універсальний процес він відобразив своєрідно –ідеалістично. Гегель вважав, що об'єктивно, незалежно від нас існує абсолютний дух, як самостійна, універсальна, духовна субстанція світу. Цей абсолютний Дух, абсолютна ідея чи розум, постійно розвиваючись, на певному його етапі породжує, "відпускає з себе своє інше" - природу, яка в свою чергу, розвиваючись, породжує "суб'єктивний" Дух – людину, мистецтво, релігію і найвищий прояв цього духу –філософію. Обґрунтовуючи ідею розвитку, Гегель сформулював основні закони діалектики, показав діалектику процесу пізнання, довів, що істина є процесом. Розробляючи філософію історії, Гегель перший підкреслив, що основною проблемою вивчення соціального буття людини є вивчення діалектики суб'єктивності побажань кожної окремої людини і об'єктивності, закономірності створюваної людьми системи суспільних відносин. Гегель критикував розуміння свободи як відсутність всіляких перепон. Таке розуміння свободи є "свободою порожнечі" говорив він. Гегель приходив до формули свободи як "пізнання необхідності". Розібравшись в цих питаннях, студент повинен зрозуміти сутність основного протиріччя філософії Гегеля – протиріччя між діалектичним методом і ідеалістичною і в той же час метафізичною системою, звернувши увагу при цьому на непослідовність його діалектики. Вона вся була звернена в минуле і не поширювалась на пояснення сучасного і майбутнього. Гегель скрізь установив абсолютні межі розвитку: в логіці такою межею є абсолютна істина; в природі –

людський дух; в філософії права—конституційна монархія; в історії філософії—філософська система самого Гегеля. Гегель вважав, що розвиток історії завершується, досягнувши рівня Пруської імперії, після чого історія вже не розвивається в просторі і часі. Таким чином, філософія Гегеля була консервативною, вона не давала перспектив для необхідності появи нових формацій і через це класики марксизму називали її "кінцем німецької класичної філософії".

5.4. Антропологічний матеріалізм та психологічний аналіз сутності релігії Л. Фейєрбаха.

Глибоким критиком ідеалістичної системи Гегеля став Л. Фейєрбах /1804 –1872 рр./, його сучасник, учень, який, однак, не став послідовником свого вчителя. З Л. Фейєрбаха починається період нового злету, піднесення матеріалізму. В світі нема нічого, крім природи, вона ніким не створена і є причиною самої себе. Природа є також основою походження людини, а релігія – це хибна, перекручена свідомість. Він не просто відкидав релігію з порогу, як це робили багато його попередників, а дав психологічний аналіз її існування. Такі думки Фейєрбаха – це ніби справжній матеріалізм і атеїзм. Але його філософія не була послідовно матеріалістичною. В розумінні природи Фейєрбах матеріаліст, а в розумінні історії людства – ідеаліст. Великі зміни в історії суспільства, вважав філософ, пояснюються змінами форм релігії. Будучи глибоким критиком релігії, що існувала в той час, Фейєрбах намагався створити свою нову релігію, в якій замість культу бога буде панувати культ людини і любові. Крім цього, матеріалізму Фейєрбаха були притаманні такі риси як метафізичність, механіцизм, він мав споглядальний характер. В центрі філософії Фейєрбаха стояла людина, тому його філософія була антропологічною і глибоко гуманістичною. Але людину він розумів однобоко, тільки як частину природи, як біологічну істоту, яка повністю залежить від природи, "панує" над природою "шляхом покори її", в той час як людину слід розглядати як єдність біологічного і соціокультурного, "як сукупність суспільних відносин" /К. Маркс/.

5.5. Суб'єктивний ідеалізм та діалектика у філософії Й. Фіхте.

Й. Фіхте /1762 – 1814 рр./. Спираючись на суб'єктивно-ідеалістичний принцип тотожності буття і мислення, приписуючи здатність до руху тільки духу, Фіхте, характеризує процес його саморозвитку у вигляді боротьби протилежностей, що знаходяться в єдності: суб'єкта /не – Я/ і об'єкта /не –Я/. Взаємодія цих протилежностей, вважає Фіхте, є джерелом розвитку, завдяки якому розгортається все багатство, різноманіття світу. Із системи Фіхте повністю випадає матеріальна дійсність. Логічним результатом його вчення є соліпсизм /визначення конкретного Я і заперечення об'єктивного існування інших людей/. Але серед нісенітниць суб'єктивно-ідеалістичних міркувань Фіхте дуже цінною була ідея про те, що розвиток відбувається через взаємодію протилежностей. Це був важливий крок в розробці діалектичної ідеї про джерело розвитку.

5.6. "Філософія тотожності" законів природи і мислення Шеллінга.

Суб'єктивний ідеалізм Фіхте був нездатним пояснити явища природи та суспільного життя, практичної діяльності людини. Спробою його критичного осмислення стала так звана об'єктивно-ідеалістична філософія тотожності, основоположником якої був Ф. Шеллінг /1775 – 1854 рр./. Цінним в філософії Шеллінга було те, що виходячи з теорії тотожності, він наполягав на пріоритеті природи щодо вічно наявного протиріччя "Я і

середовище", показав діалектичний розвиток єдиної природи і існування єдності живої і неживої природи. Намагаючись узагальнити досягнення наукових знань свого часу, Шеллінг вирішував проблему знаходження вихідного начала, яке, на його думку, повинно бути вище суб'єкта, природи і духу, з якого виводилось як би перше, так і друге. За такий перший початок Шеллінг приймає субстанцію, деякий абсолют, що виступає у вигляді абсолютного розуму, існує одночасно як суб'єкт – об'єкт, як абсолютна єдність духовного і природного. Але він не знаходить відповіді на питання про те, який же механізм виникнення із абсолюту конкретних кінцевих речей. Звичайно, Шеллінг висунув плідну ідею про першооснову як принцип вирішення всіх теоретичних ускладнень, але він не зміг відповісти на багато питань, за вирішення яких, як ми бачили раніше, взявся Гегель.

Тема 6. Філософія XIX – XX ст..

6.1. Загальна оцінка і відмінні риси сучасної філософії, етапи її становлення.

Філософія виникла, як відомо, в трьох культурах одночасно – індійській, китайській і античній, пройшовши довгий і складний шлях розвитку. Певним результатом її розвитку можна вважати класичну німецьку філософію, в якій майже всі філософські проблеми минулого досягли досконалості – найвищого рівня розвитку. Після її занепаду в Західній філософії з'явилося багато шкіл і напрямів, які ставили і вирішували ті чи інші проблеми. В еволюції Західної філософії /після класичної німецької/ виділяють такі періоди її становлення:

I-й період: з 40-х по 60-ті роки XIX ст. В цей період відбувається розпад класичних форм ідеалізму. Широкого розповсюдження набувають ірраціоналізм, неокантіанство, позитивізм, діалектичний і історичний матеріалізм.

II-й період: з 70-х років XIX ст. по 1914 р. До зазначених напрямків приєднуються інтуїтивізм, другий позитивізм-емпіріокритицизм, конвенціоналізм, іманентна школа, філософія життя.

III-й період: з 1917 р. В 20-ті роки виникає неопозитивізм, неореалізм, герменевтика, а в 60-ті роки – структуралізм, філософська антропологія. Не слід думати, що нові напрями виникли із нічого, на порожньому місці. Нові школи і напрями розвивали певні сторони попередніх напрямів.

6.2. Діалектичний і історичний матеріалізм.

Марксистська філософія, безумовно, важливий етап в розвитку світової філософії. В процесі самостійної роботи доцільно ознайомитись з біографічними моментами життя та діяльності Карла Маркса /1818 – 1883 рр./ та Фрідріха Енгельса /1820 – 1895 рр./, які дають уявлення про основні напрями творчої та суспільно-політичної діяльності засновників якісно нової філософії, нового способу мислення. Маркс і Енгельс неодноразово згадували: що їх світогляд формувався під величезним впливом Гегеля, згодом Фейєрбаха. Цей фактор особливо важливий для розуміння процесу становлення проблематики ідей, що розробляли Маркс і Енгельс. Найкраще уявлення про зміст марксистської філософії дає ознайомлення безпосередньо з першоджерелами. 1932 року, майже через півстоліття після смерті Маркса, були вперше надруковані "Економічно-філософські рукописи 1844 р. Ця праця має величезне значення для розуміння гуманістичних ідей і взагалі комплексу ідей Маркса, що продукують принципово нові підходи до розуміння людини та суспільства.

Базуючись на ідеях Фіхте та Гегеля про активну діяльність суб'єкта, Маркс вперше висуває ідею діяльності як матеріально-перетворювальної суспільної практики. Саме таким чином розгортається погляд на людину як продукт саморозвитку природи і суспільства, в основі якого лежить людська праця. Рукописи пройняті гуманістичними розумами, аналізом глибинних причин дегуманізації буржуазного суспільства. Ідея відчуження людини в суспільстві, де панує приватна власність, – головна в цій роботі Маркса. Він доводить, що в основі будь-якого відчуження лежить відчуження в матеріальній, економічній сфері. Це вже протилежна гегелівській точка зору, оскільки вона носить матеріалістичний характер. Маркс звинувачує приватну власність в тому, що вона кінець кінцем породжує всі форми відчуження, тому він займає позицію заперечення приватної власності, але не такого заперечення, коли замість багатьох ВЛАСНИКІВ виникає один власник – держава, яка експлуатує і поневолює людину. Маркс стверджує ідею про необхідність перетворення "приватної власності" у реальну власність кожного індивіда, а натомість – в реальне "присвоєння людиною» відчуженого від неї багатства", йдеться про все багатство - матеріальне і духовне, тому людина вільного суспільства, де зліквідовано відчуженість, – ця людина багата, багата різнобічними потребами; інтелектуально, морально і фізично розвинена. Тобто це універсальна людина, яка живе в злагоді з суспільством і природою. Маркс гостро критикує так званий "казармений комунізм", який уніфікує людину, спрощує її потреби, веде до зрівнялівки, не дає умов для всебічного розвитку особистості. Нова концепція суспільно-історичної практики, запропонована Марксом, розкрита в його "Тезах про Фейєрбаха". Суть матеріалістичного розуміння історії викладено в першому розділі "Німецької ідеології" Маркса і Енгельса. Завдяки цьому був сформульований принцип, що дає змогу наукового вирішення питань розвитку суспільства. Принцип матеріалістичного розуміння історії спирається на визнання самого факту існування простих, ясних, очевидних кожній людині передумов її життя. Ними є матеріальні передумови, які створюють індивіди, які створені попередніми поколіннями людей. Таким чином, складається цілісна концепція суспільства, основою якого є безпосередній процес виробництва суспільного життя, пов'язаних з ним форм людського спілкування породжених базисом політичної надбудови та різних форм суспільної свідомості.

Концепція практики як основи і головного змісту людського життя дає підставу Марксу для гострої критики всього попереднього матеріалізму, як метафізичного, споглядального, як такого, що розглядає людину поза соціальними умовами її життя. Принцип революційно-перетворювальної практики потребував адекватного методу пізнання – діалектики. Підкреслюючи величезне значення гегелівської діалектики, її революційну сутність, Маркс зазначає, що цю діалектику треба "поставити на ноги", тобто наповнити матеріалістичним змістом. Основні положення діалектичного методу розкриті Енгельсом в його працях "Діалектика природи" та "Анти-Дюринг". Марксизм як певна філософія і суспільно-політична доктрина швидко набув послідовників і популяризаторів в Європі, Америці. В Німеччині – це Й. Діцген /1828–1888 рр./ та Ф. Меринг /1845–1919рр./, у Франції – П. Лафарг /1842–1911 рр./, в Італії – А. Лабріола /1843–1904 рр./, в Росії – Г. В. Плеханов /1856–1918 рр./, М. І. Зібер /1844 – 1888 рр./ – в Україні.

М. І. Зібер, викладач Київського університету, був особисто знайомий з Марксом і

Енгельсом. Високо цінував економічне вчення Маркса і доклав багато зусиль для його популяризації, палко захищав діалектичний метод. В 1879 р. опублікував у журналі "Слово" статтю "Діалектика та її застосуванні до науки", де виклав філософську частішу праці Енгельса "Анти-Дюринг". Під впливом марксизму вчений обстоював положення про вирішальну роль матеріального виробництва в суспільстві, про закономірний характер його розвитку.

6.3. Позитивізм і неопозитивізм.

В історії позитивізму є три періоди розвитку.

Перший, початковий позитивізм, представниками якого були О. Конт, Спенсер, Михайловський. Програма початкового позитивізму зводилася до таких засад:

- пізнання необхідно звільнити від всякої філософської інтерпретації;
- вся традиційна філософія повинна бути скасована і змінена спеціальними науками /кожна наука сама собі філософія/;
- в філософії необхідно прокласти третій шлях, який би подолав суперечність між матеріалізмом та ідеалізмом. Ці та інші положення були викладені О. Контом в роботі "Курс позитивної філософії"; Г. Спенсером в 10-томнику "Синтетична філософія".

Другий позитивізм виріс із першого. Його відомими представниками були: австрійський фізик Мах, німецький філософ Авенаріус. До них приєднувався французький математик А. Пуакар.

Другий позитивізм звернув увагу на факт релятивності /тобто відносності/ наукового знання і зробив висновок, що наука не дає істинної картини реальності, а надає лише символи, знаки практики. Заперечується об'єктивна реальність наших знань. Філософія зводиться до теорії пізнання, відірваної від світу.

Третя форма позитивізму – неопозитивізм, який має два різновиди: - логічний позитивізм і семантичний. Предметом філософії, на думку логічних позитивістів, повинна бути логіка науки, логіка мови, логічний аналіз речень, логічний синтаксис мови. Другий період логічного позитивізму – це розвиток семантики. Цей напрям визначає мові головну роль в усіх сферах діяльності. Всі соціальні колізії обумовлені недосконалістю мови та людського спілкування.

6.4. Філософія життя.

Філософія життя /її представники – Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон, О. Шпенглер та ін./. Це філософський напрям, який розглядає все суще як форму прояву життя, як деяку реальність, що не є тотожною ні духу, ні матерії, яку можна досягнути тільки інтуїтивно. Для філософії життя, головним є поняття життя. В залежності від того, як розуміти життя, розрізняють варіанти філософії життя.

а/ Життя береться в його біологічно-натуралістичному значенні, як буття живого організму на відміну від штучного. Для цього напрямку властива чітко визначена опозиція "розуму", який розглядається як хвороба.

б/ Другий варіант філософії життя зв'язаний з космологічно -метафізичним тлумаченням життя, життя тут треба розуміти як деяку космічну життєдайну силу, яка безперервно себе відтворює, біологічна форма є однією із життєвих форм. Пізнати її можна тільки інтуїтивно, а не розумом.

6.5. Філософська антропологія.

Філософська антропологія – напрям в філософії, якій претендує на теоретичне обґрунтування сучасного знання про годину. Проблема людини була поставлена ще в староіндійській та античній філософії, але розв'язання її далеке від фінального, бо проблема людини – це проблема виникнення живого взагалі в контексті загальної еволюції. Відправним ідейним фактором для філософської антропології є філософія життя. Існує дві гілки в сучасній антропології.

1. Біологічна /Гелен, Лоренц/

2. Функціональна /Зіммель, Кассіерер/ Біологічний напрям розглядає людину тільки як специфічну тварину. Людина – це біологічно недосконала тварина, непристосована до існування в сьогоденні, і тому виникає соціальне напруження.

Людина є біологічно недостатньою, бо вона захищена інстинктами, "не завершена" і "незакріплена" в своїй тваринно-біологічній організації. Звичайно, що це складне науково-світоглядне питання, розв'язання якого залежить від рівня розвитку науки - аналізу великого масиву фактичного матеріалу, що підтвердить або спростує уявлення про еволюцію людини. Достовірно стосовно цього можна сказати, що завдяки успіхам медицини, соціальної гігієни, прогресу взагалі адаптивні потенції людини значно знизились, а деякі з них зовсім не функціонують.

Функціональний підхід вважає, що визначити людину через її вроджену здібність - інстинкт, психіку тощо неможливо. Це можна зробити через працю, як істинно людську діяльність. Ці підходи не можна розглядати ізольовано, окремо один від одного. Адже немає діяльності незалежної від певної біологічної організації, а остання завжди відчуває на собі вплив певної форми діяльності.

6.6. Герменевтика.

Герменевтика /фундатор – В. Дільтей/.

Кожна формальна система має багато інтерпретацій, пояснень. Мова як знакова система будь-якої природи, є однією з таких систем.

Мова складається із літер, сполучення яких дають слова, а з них – речення, тексти. Ми розуміємо не звуки, символи, а зміст речень, текстів. Це зробити нам допомагає герменевтика.

Герменевтикою називають мистецтво і теорію тлумачення текстів. Тому головна операція у герменевтиці – розуміння. Процес розуміння являє собою комплексну методологічну проблему, яка досліджується герменевтикою з різних боків:

- семантичного;
- логічного;
- психологічного;
- гносеологічного;
- соціологічного;
- математичної теорії прийняття рішень тощо.

На цьому герменевтична інтерпретація не зупиняється, враховується ще намір автора, що передбачає звернення до інтуїтивно-емпіричних і суб'єктивно-психологічних факторів. Герменевтика, можна сказати, вперше виявила співвідношення частини і цілого в процесі розуміння. Напрямок, мета і методи герменевтичного аналізу слід оцінювати позитивно, бо суб'єктивно-психологічних факторів дуже часто не досить для адекватного розуміння змісту того чи іншого тексту, адже один суб'єкт

інтерпретації хибує своєю обмеженістю, тому залучення різних методів для аналізу текстів дає можливість для більш повного розуміння їх змісту.

Але треба пам'ятати, що герменевтика створює зовсім новий зміст об'єкта своєю інтерпретаційною діяльністю. Мова оголошується "творчою і виробничою силою", тому що текст є "об'єктивною самостійністю" по відношенню до будь-якого суб'єкта, включаючи автора і інтерпретатора. Він /текст/ піднімається до рангу герменевтичної автономії.

6.7. Структуралізм.

Структуралізм виник як напрям в зв'язку з переходом гуманітарних наук від описово-емпіричного до абстрактно-теоретичного методу дослідження: моделювання, формалізації і математизації досягнутих результатів. Суть методу пізнання структуралістів зводиться до наступного:

- 1/ Виділення певної множини об'єктів /масиву/, "корпусу" текстів, в яких можна передбачити наявність єдиної структури, інваріанта.
- 2/ Розкладання текстів на елементарні частинки, в яких типові відношення зв'язують однорідні пари елементів.
- 3/ Систематизація відносин і побудова абстрактної структури шляхом моделювання.
- 4/ Виділення із структури всіх теоретично можливих наслідків і перевірка їх на практиці.

6.8. Екзистенціалізм.

Екзистенціалізм виник на початку ХХ ст. в Німеччині, Франції, Італії, набувши великого впливу в усьому світі, особливо серед інтелігенції. У джерел цієї філософії був С.Керкегор /1813– 1855рр/, а серед російських філософів – М.О. Бердяєв /1884– 1948 рр./ Основною категорією екзистенціалізму є категорія існування, або екзистенція, що ототожнюється з суб'єктивними переживаннями людини, оголошується первинною щодо буття, а буття суспільства в цілому заперечується. Дійсність – це внутрішній світ. Екзистенція не може бути пізнана, зрозуміла, пояснена. Вона ірраціональна в людському Я, внаслідок чого людина є конкретною і неповторною особистістю. Екзистенціалізм протиставляє людині суспільство як щось чуже, вороже, абсурдне, що руйнує внутрішній світ індивіда, його свободу. Жити як всі – значить, втрачати свою індивідуальність, свободу. Звідси пафос конформізму, заклик до бунту у деяких екзистенціалістів /Сартр, Камю/. Крайній індивідуалізм неминуче призводить до розчарування, до асоціальності. Екзистенціалісти не визначають ніяких загальних принципів моралі, вони вважають, що кожна людина сама вирішує, що слід вважати моральним чи аморальним.

6.9. Неотомізм.

Неотомізм. Головними представниками цього напрямку є Марітен, Жільсон, Бохенський. Неотомізм відроджує і модернізує теїстичне вчення Ф. Аквінського, поєднуючи його з філософськими системами Канта, Шеллінга, Гегеля, Руссерля, Хайдеггера, Ясперса. Неотомістський реалізм відстоює незалежне від людської свідомості існування природи і суспільства, водночас проголошуючи останні продуктом творчої діяльності бога та об'єктом його управління. Неотомістична концепція буття дуалістична: абсолютне, надприродне буття і буття, створене богом. Абсолютне буття – бог. Він створив усе із нічого. Розум людини, на думку неотомістів, неспроможний пізнати сутність явищ, але вони не заперечують його

існування. Віра і розум знаходяться в гармонійних відносинах, вони не суперечать одне одному, вони доповнюють одне одну. Вони не антиподи, це два джерела одного потоку, два шляхи, що ведуть до однієї цілі /бога/. Розум людини обмежений, йому не все підвладне, є істини, яких не досягнеш розумом. Знання, що здобуті і за допомогою розуму, повинні бути постійно під контролем віри. Віра розширює можливості розуму, виступаючи при цьому єдиним критерієм істинності. Раціональне знання – це форма віри, і в цьому плані філософія мусить бути прислужницею релігії.

6.10. Ірраціоналізм.

Ірраціоналізм – філософське вчення, яке відстоює обмеженість раціонального пізнання, протиставляючи йому інтуїцію, віру, інстинкт, волю як основні види пізнання. Це вчення спрямоване проти раціоналізму. Борючись з раціоналізмом, Якобі протиставляє йому віру, Шеллінг – одкровення, Шопенгауер – волю, К'єркегор – екзистенцію тощо.

Особливої шкоди ірраціоналізм завдає суспільствознавству, твердячи, що суспільство через свою складність, неорганізованість, непізнаване. Замість принципу детермінізму в пізнанні суспільства вони вводять принцип індетермінізму, тобто безпричинності.

6.11. Фрейдизм та неофрейдизм.

Картина розвитку сучасної філософії буде неповною, якщо ми не назвемо і такий напрям, як фрейдизм та неофрейдизм, що розглядають людину з точки зору психоаналізу, розроблених в основному на біологізаторській основі.

Основоположниками цього напрямку є З. Фрейд та Е. Фром /неофрейдизм/.

Фрейд визнав існування специфічної психічної енергії і, перш за все енергію сексуальних потягів /лібідо/, яка виливається в нервози, сні, комплекси, соціальні конфлікти, коли відсутня реалізація цих потягів. Е.Фром соціалізує факт соціальної напруженості іншими, більш широкими причинами, ніж сексуальні.

Структура психіки особи за Фрейдом складається з 3-х елементів. "Воно" /Id/ – архаїчна безособова частина психіки, "Над – Я" – /Super Ego) – установка суспільства і "Я" /Ego/. Свідоме "Я" виступає як поле боротьби між "Воно" і "Над – Я", яке витісняє егоїстичні імпульси зі сфери свідомого, обмежує їх вільний прояв, заганяє їх в сферу підсвідомого. Існують кілька різновидів, які одержав назву неофрейдизму, зокрема це біологізаторські теорії, пов'язані зарахуванням зовнішніх факторів, та культурно - соціологічні. Наприклад, у Е.Фрома замість "лібідо", критерієм поведінки людини виступає всезагальна любов, соціально - культурні фактори, замість сексуальних, як у З.Фрейда. Підбиваючи підсумки по всій темі, слід зробити висновок про багатогранність і багатопроблемність сучасної філософії, її гуманістичну спрямованість.

Тема 7. Філософська думка в Україні

7.1. Особливості формування філософської думки в культурі Київської Русі. Філософські, етичні та соціально-політичні ідеї в поглядах Іларіона, Володимира Мономаха, Кирила Туровського та ін.

В сучасній літературі найбільш поширеною є точка зору, згідно з якою початок історії вітчизняної думки ведеться з X – XII століття, тобто періоду формування могутньої держави - Київської Русі. Дві важливі обставини радикальним чином вплинули на своєрідність цього процесу – проникнення християнства в культуру

Київської Русі, яке прийшло на зміну давньослов'янському міфологічному пантеону з шести богів на чолі з Перуном та засвоєння греко-римської та візантійської філософської думки. Загальна спрямованість філософської думки в культурі Київської Русі визначалась суворими ідеологічними та політичними завданнями побудови міцної централізованої держави. Поширення християнства, яке пов'язують з розвитком письменності і освіченості на Русі, позитивно вплинуло на підвищення загального культурного рівня народу, залучення його культурних верств до надбань європейської, насамперед, античної, філософської та соціально-політичної думок. Разом з тим, слід підкреслити своєрідність, оригінальність вітчизняної філософської думки того періоду, яка спирається на особливості світоглядних позицій, культури і традицій народу. Останню характеризує певна "дуальність", паралельне існування "книжної" і народної культур, що ведуть між собою інтенсивний діалог. Завдяки створенню перекладної літератури, зокрема окремих біблійних книг, текстів отців церкви, уривків текстів античних та елліністичних авторів відбувався творчий процес засвоєння важливих світоглядних ідей, формування підходів до розуміння світу, його пізнання. Слід звернути увагу на значення творів Іоана Дамаскіна, його визначення філософії, яке обґрунтовує думку: філософія є любов'ю до мудрості – істина ж мудрості є Бог. Отже, любов до Бога є істинною філософією. На перше місце за своїм світоглядним і філософським значенням слід поставити твір київського митрополита Іларіона "Слово про Закон і Благодать", що написаний в період князівства Ярослава Мудрого, відомого своїми культурними і просвітницькими починаннями. Цей твір водночас є пам'яткою красномовної культури, публіцистики, моральної проповіді. Він складається з трьох частин, в яких зіставляються Закон і Благодать, описується поширення християнства на Русі і висловлюється подяка князю та його сину Ярославу. Перша частина є своєрідним "Філософсько - історичним вступом", що витлумачує смисл світової історії.

Аналіз першого питання цієї теми неможливий без звернення до літописних джерел, зокрема знаменитої "Повісті временних літ" монаха Києво-Печерського монастиря Нестора, через яку проходить ідея єдності руських земель, засуджується князівська міжусобна боротьба, обґрунтовується необхідність згуртування всіх сил перед зовнішніми ворогами. Цікаво відзначити, що монах не тільки ретельно, з хронологічною послідовністю описує події, які відбувалися рік у рік, але моралізує з приводу нещасливих подій, вбачаючи в них кару божу за гріхи людські. Для філософської традиції Київської Русі характерною є етична спрямованість, яка виразно звучить в "Поученії" видатного державного діяча і мислителя князя Володимира Мономаха. Мономах дає своєрідну настанову володарю держави, суть якої полягає в тому, що разом з отриманням влади зростає міра відповідальності, що моральний борг князя – завжди залишатиметься справедливим. Мірою справедливості є знання, отже, володар повинен вміти все, бо інакше він стане залежним від інших. В творі Мономаха виразно звучить принципово нова думка про світську роль держави, роль загальногромадської справи, незалежної від церкви. В настанові Мономаха досить чітко вимальовується думка про індивідуальну відповідальність особистості перед суспільством і Богом, стверджується перевага добра над злом. Настанови Мономаха значною мірою звернені до душі, моралі особи, яка повинна мати страх божий у серці, пам'ятати про тяжкість гріха, творити добро і справедливість.

Златоустом, що прославив себе красномовністю, називали в Київській Русі Кирила Туровського /близько 1130–1182 рр./, єпископа у Турові. Його проповіді звернені до людини, характеризуються яскравістю стилю і мови, символічністю й оригінальністю думки. Його знаменита притча про сліпого і кульгавого розкриває ідею єдності морально чистої душі і здорового людського тіла. Сліпець і кульгавий – це алегоричне тлумачення людських бід душі і тіла, які, об'єднуючись, творять зло. Але ця притча виходить далеко за межі моралі і поведінки особистості, оскільки єпископ князівства туровського ганьбить політику, що будується на обмані і злочині. Звідси випливає постійна, як рефрен в пізній вітчизняній філософській думці, ідея боротьби добра і зла, що визначають смисл людської історії. Кирило Туровський виступає не тільки як мораліст, але й добрий психолог, що вміє зачепити людей за живе, закликаючи приборкати людську гординю, звільнитись від пороків, знайти душевний спокій.

7.2. Києво-Могилянська Академія, її просвітницький вплив на філософську думку українського, російського та інших народів.

Видатну роль у духовному відродженні українського народу за часів Російської імперії відіграла Києво-Могилянська Академія, ще була заснована в 1632 р. Довгий час Академія була осередком професійної діяльності в галузі науки і філософії не тільки в Україні, вона задовольняла освітні потреби Росії, Білорусії. В процесі вивчення матеріалів про діяльність Академії зверніть увагу на терміни навчання, структуру гуманітарної підготовки, джерела, які вивчали студенти. Особливе значення мало вивчення мов, що відкривало доступ до ознайомлення мовою оригіналу з працями грецьких, римських авторів. Найпопулярнішим предметом серед студентів була риторика, яка формувала високу культуру логічного мислення. Філософія вивчалась 2 – 3 роки, причому професори використовували в своїх лекціях ідеї найвидатніших мислителів, як античності, середньовіччя, так і Нового часу. Серед діячів Академії ХУІІ– ХУІІІ ст. провідне місце в розвитку філософської думки посідали Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, І. Галятовський, С. Яворський, Г. Бужинський, Ф. Прокопович, Л. Барановський та ін. Феофан Прокопович /1677– 1736 рр./ – це один з найбільш яскравих діячів Академії, професор і ректор, який перебував у тісних стосунках з Петром І. Він мав значний вплив на формування філософських і суспільно - політичних поглядів А. Кантимира, М. Ломоносова. Діяльність Прокоповича в Академії позначилась на рівні організації й викладання більшості предметів. І хоч за своїми поглядами він був ідеалістом релігійного ґатунку, проте велику увагу приділяв природознавству, математиці, викладав ідеї, які не збігались з християнським віровченням.

Прокопович зближує і отожднює бога з природою. "Під природою, – пише він в філософському курсі "Натурфілософія", – розумію бога". Повне визначення природи сходиться з богом відносно природних речей, в яких він з необхідністю існує і які він рухає. З цього випливає, що це визначення не тільки природи, але воно, зрозуміло, стосується матерії і форми. Прокопович стверджує, що ні матерія, ні форма, взяті окремо, не є тілом або субстанцією. Тільки поєднуючись, вони утворюють тіло, яке є їх єдністю, завершеністю. Реально матерія і форма існують лише в цій єдності, а її поділ можливий тільки в абстракції. Ці погляди, які підтримували інші професори, протистояли поглядам томістів і зближувались з позиціями філософів епохи Відродження. Критика поглядів томістів проводиться у двох напрямках: по-перше,

Прокопович не погоджується з роз'єднанням сутності /*essentia*/ і існування /*existentia*/, вважаючи їх єдиними і неподільними; по-друге, заперечує те, що матерія отримує свій початок від форми. Він виходить з думки, що сутність не може існувати без того, суттю чого вона є. Сутність і існування становлять визначеність природного тіла і невіддільні від нього та одне від одного. Критика томізму, спрямована проти применшення значення матерії, проти схоластики, віддзеркалювала потреби боротьби проти унії та католицизму. Прогресивні погляди Прокоповича пов'язані з розвитком природознавства і, хоч зони набули пантеїстичної форми, проте мають велике світоглядне значення. Формулювання М. В. Ломоносовим законів збереження матерії і руху виникло саме завдяки ідеям Прокоповича.

Своєрідні погляди на живе розвивав Феофан Прокопович. Він казав, що все живе має принаймні три властивості: вегетативність, яка включає живлення, ріст, розмноження /притаманна рослинам, тваринам і людині/, чуттєвість, яка є у тварин і людини та розумність, яка властива тільки людині. Звідси він розвиває погляди на процес пізнання, які зближують його з Локком, оскільки стверджує, що "кольори, смак, запахи не можна віднести до першочергових властивостей". Разом з тим, він відхиляє принцип "вроджених" знань. Зверніть увагу на суспільно-політичні та етичні погляди мислителя, зокрема його ідеї про людське щастя, яке досягається лише із задоволенням духовних і тілесних потреб людини. В основі етичної концепції лежить розуміння людини як вершини макрокосму. Розвиваючи гуманістичні ідеї, Прокопович звеличував і реабілітував у людині те, що принижувалось середньовічним, теологічним світоглядом: свободу людського розуму, красу тіла і почуттів; він заперечував, що тіло людини є лише джерелом гріха і зла, оскільки від природи воно добре і прекрасне. Ф. Прокопович – видатна фігура в Україні і Росії за часів Петра I; мислитель, релігійний і освітній діяч. Він підтримував всі починання Петра I, спрямовуючи свої сили на зміцнення російської імперії. Але не можна однозначно оцінити його діяльність щодо політики репресій Петра I.

7.3. "Філософія серця" Григорія Сковороди.

Григорій Савич Сковорода /1722–1794 рр./ – видатний філософ, поет, просвітитель-гуманіст, який здобув освіту в Києво-Могилянській Академії. Його філософські твори можна поділити на чотири цикли. До першого належить праця "Нарцис". Розмова про те: "Пізнай себе" та інші, де мислитель стверджує, що людина невіддільна від природи, спільна з нею за своєю натурою, а тому пізнання людини є водночас пізнанням природи. Другий цикл, до якого входить декілька робіт, зокрема "Дружня розмова про душевний світ" подає вчення про людину, щастя і мораль. В центрі циклу стоїть принцип так званої "спорідненої" /"сродної"/ праці, найповнішого розкриття здібностей людини. В третьому циклі /"Ікона Алквіадська" та ін. Сковорода узагальнює думки про духовний світ /світ символів/, загальний ідеал життя. Четвертий цикл /"Сварка архістратиги Михайла з Сатаною про те, чи легко бути благим"/ визначає те, з чим повинна боротись справжня людина. Останній твір Сковороди – "Діалог". Ім'я йому - "Потоп зміїний" формулює основну доктрину про три світи; "макрокосм" – Всесвіт, "мікрокосм" – світ – людини та світ символів, який складають – Біблія, міфи, релігія, а також вчення про дві натури. Кожен світ складається з двох натур: "видимої" і "невидимої". "Видимая натура называется тварь, а невидимая – Бог". За Сковородою, Бог і природа – єдине ціле. Це дві натури одного Всесвіту. Єдність

натур утворює об'єктивну реальність. Матеріальне змінюється, людина сприймає його органами чуттів. Сама по собі фізична натура – "мертва стихія", вона піддається руйнуванню і переходить з одного стану в інший. Таким чином, Сковорода близько підходить до поняття про незнищуваність матерії, неперервність її руху. Незважаючи на суттєві матеріалістичні та діалектичні моменти світогляду мислителя, не можна однозначно тлумачити його філософію як матеріалістичну. Пантеїзм доповнюється своєрідним поглядом на реальність навколишнього світу, його предмети і явища. Явища – це видима тлінь, "одяг", котрий постійно змінюється і оновлюється, за ним ніби ховається сутність, яку він називає вічністю. Взнаючи мінливість зовнішньої природи, мислитель утверджував ідею вічності внутрішньої матерії, яку ототожнював з Богом як початком і причиною, що визначає закономірність розвитку всього сущого. Тут в дусі неоплатонізму розкрито співвідношення духовного і матеріального. Вивчення праці Сковороди дає розуміння того, що в центрі його світогляду перебуває людина, її духовний світ, її щастя. Багато наук вивчає природу і приносить користь людям для задоволення їх тілесних потреб; але не тілесне, не матеріальне є головним у світі і в людині. Тому науки про матеріальний світ навчають головного – як бути щасливим. Хто хоче бути щасливим, той насамперед повинен пізнати самого себе, тобто внутрішню сутність, свою духовність, або своє серце. Людина, яка не пізнала себе, не може обрати відповідно до своєї природи сферу діяльності, отже, не може бути щасливою. Власна ж природа людини не вибирається, вона – від Бога. Отже, у кожної людини своя природа, яку не можна змінити, її можна лише пізнати і обрати такий життєвий шлях, який співзвучний її серцю, тобто внутрішньому духовному світу. Звідси вчення Сковороди про "сродну працю", його інтерес до вчення тих філософів у яких етика має велике значення. Філософія "серця", вчення про сродну працю, безумовно, мала дещо утопічний характер в час поневолення українського козацтва, приниження гідності людини, яка перебувала у повній залежності від пана. Годі й думати про те, що проста людина вільно обирала рід професійних занять, який би приносив їй радість, задоволення і натхнення. Кріпацтво і "сродна" праця несумісні. Сковорода бачив, що у суспільстві панують пригноблення людини, несправедливість, що керівною, рушійною силою людських вчинків є матеріальний інтерес, гонитва за наживою. Цінять не того, хто живе за правдою і совістю, а того, хто обдурює, займається шахрайством, як кажуть, "вміє жити". Але саме ці ідеї Сковороди розкривають гуманізм його поглядів, їх непересічний характер, їх життєву силу і значення для сучасності. Треба звернути увагу на ставлення Сковороди до Біблії, так званого світу символів. Вивчення цього аспекту творчої спадщини великого українського мислителя вносить нові елементи в оцінку його життєвого шляху і поглядів.

7.4. Проблема людини та нації в творчості Кирило- Мефодіївського товариства. Філософські погляди Т. Шевченка.

Визначну роль в суспільно-політичному житті України зіграло Кирило-Мефодіївське товариство – таємна антикріпосницька організація, що була створена в Києві в січні 1846 р., його засновниками були М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш. В квітні до нього вступив Т. Шевченко. Члени товариства відрізнялись за своїми поглядами, але однак були щодо необхідності ліквідації кріпосництва, національного визволення українського народу. В програмних документах "Статут і

правила товариства", а також в "Книзі буття українського народу" розвивались ідеї щодо самобутності українців, необхідності встановлення справедливого суспільного ладу, де всі люди будуть рівними, а земля буде власністю народу. Ліберальне крило товариства, на противагу радикалам, не вважало за можливе революційні дії проти царизму, просвітники наполягали на необхідності йти в народ, до селян, пропагувати ідеї народного правління. Царський уряд жорстоко розправився з товариством в 1847 р. Т.Г. Шевченко /1814– 1861 рр./ – видатний український поет, художник, мислитель, революційний демократ, творчість якого має величезне значення для становлення і розвитку духовності українського народу. Рекомендується ознайомитись з творами великого Кобзаря, звернути увагу на еволюцію його поглядів. Поетична творчість Шевченка відображала думи і сподівання українського народу, являла собою певною мірою прапор класової і національно-визвольної боротьби. Кріпацтво і самодержавство він вважав основною причиною соціальних і економічних проблем в Російській імперії. Протягом всього свого життя він був непримиренним противником царизму, національного і соціального гноблення, рішуче відстоював почуття національної гідності, боровся за національну свободу. Поет високо цінував вільний дух українського народу, уособленням якого вважав Запорізьку Січ. Ідея свободи – центральна в його творчості. Зверніть увагу на погляди Шевченка, що стосуються проблем соціального прогресу, пов'язаного з прогресом техніки, промисловості. Філософські погляди поета дуже складні, в центрі уваги насамперед людина, її багатий духовний світ, її свобода, щастя і доля. Елементи матеріалізму переплітаються з ідеалізмом, звернення до бога – з критикою релігії. Шевченко відіграв величезну роль у розвитку української літератури і мистецтва, в поширенні революційно-демократичної ідеології в Україні.

7.5. Філософія серця П. Юркевича та його ставлення до матеріалізму Л. Фейєрбаха та М. Чернишевського.

Відомим філософом другої половини XIX ст. був П. Юркевич /1827– 1874 рр./, професор Київської духовної академії. В 1860 р. він опублікував статтю "З науки про людський дух", де виступив проти матеріалізму Л. Фейєрбаха та М. Чернишевського. Юркевича не задовольняла не тільки матеріалістична, але й ідеалістична філософія, він критикує діалектику Гегеля. В його філософській системі центральною фігурою є індивідуальна особа, суть якої становить не розум, а серце. Оскільки в основі світу лежить божественна мета, яку здійснюють люди, то вона може бути пізнана не головою, а серцем. Між мозком і душевною діяльністю, вважав Юркевич, існує не причинний зв'язок, а лише ідеальний, "доцільний", в основі якого лежить духовна суть. Юркевич вважає неможливим, щоб свідомість походила з матерії. Таким чином, активно виступає проти матеріалізму взагалі, стверджуючи, що той неспроможний зрозуміти суть свідомості, руху і дати правильну картину світу. Таким чином, філософські погляди Юркевича можна охарактеризувати як телеологічний ідеалізм. Біблію він вважає єдиним шляхом до знання. Істину ми маємо, пише філософ, в біблійному вченні про серце, де зосереджується духовне життя людини. Філософські погляди Юркевича, який пізніше викладав в Московському університеті, вплинули на формування поглядів російських філософів. В. С. Соловйов /1853 – 1900 рр./, представник об'єктивного ідеалізму, засновник так званої "філософії всеєдності". Головна його праця – "Виправдання добра". Філософська система

складається з трьох частин – вчення про моральність, про знання, про красу. Він прагне поєднати в одне ціле філософію, науку і теологію.

Надзвичайно складна система наслідує ідеї платонізму – "царство вічних ідей", яке є інше буття бога. Природа є породженням "світової душі", результатом гріхопадіння, відходу від бога. Людина пов'язана з двома світами – природним і божественним, з першого вона вийшла, до другого прагне. Ідеальним втіленням бога у людині є Христос. Завдання християнської релігії полягає в об'єднанні світу в боголюбстві. Творений, гріховний світ, що "відпав" від бога, еволюційним шляхом знову збирається в єдине ціле, він проходить декілька ступенів: мінеральне царство, рослинне царство, тваринне царство, людське царство, божественне царство. Існує, таким чином, світовий прогрес, єдність Всесвіту, його прагнення до бога – відродження всеєдності. Зверніть увагу на моральні погляди цього християнського філософа, зокрема його твердження, що стимулом до морального способу життя є впевненість людини у розумній підставі свого існування. Моральна людина живе заради того, щоб творити добро.

7.6. Філософія серця та її вплив на формування філософських концепцій В. Соловйова, М. Бердяєва, С. Франка, П. Флоренського.

М. О. Бердяєв /1874– 1948 рр./, представник київської філософської школи, в подальшому видатний російський мислитель, що справив великий вплив на розвиток філософії сучасного екзистенціалізму та персоналізму. Основні праці – "Зміст творчості", "Філософія вільного духу" та інші. Філософська концепція базується на визнанні свободи головною цінністю, поруч з цінністю людини, її творчості. Власне у творчості Бердяєв і бачить смисл свободи, так би мовити "прорив за межі повсякденного буття", у невідоме. Генеза свободи складає три ступені. Перший – коли сама можливість свободи закладена Бердяєвим в існуванні "добуттєвої основи буття", ірраціонального хаосу, що передує богу і природі. Цей первісний хаос абсолютно вільний, не має ніяких перешкод для своєї діяльності. З нього виходить Бог, який творить природу і людину. Таким чином, Бердяєв малює космічну систему творіння, систему, в якій людина ніби приречена за своїм походженням на роль творця. Другий ступінь свободи Бердяєв пов'язує з існуванням людини, її діяльністю. Основний зміст діяльності людини Бердяєв бачить у творчості. Людина фактично творить з нічого. Творчість нічим не зумовлена, вона вільна за своєю суттю. Мислитель розмірковує над проблемами цивілізації ХХ століття, бачить в ній великий розрив між цілями і наслідками людської діяльності, бачить кризу гуманізму. Технічна цивілізація поневолює людину, розриває її цілісність. Третій ступінь свободи Бердяєв пов'язує з майбутнім людства, яке не піде ні по капіталістичному, ні по соціалістичному шляху. Його ідеал – вільне суспільство, збудоване на християнській ідеології і моралі, об'єднання вільних трударів. Це буде суспільство, роль держави в якому зведеться до мінімуму, де не буде експлуатації людини людиною. Самостійно опрацюйте погляди С. Франка /брата І. Франка/ /1877– 1950 рр./ російського релігійного філософа і психолога, професора Московського і Саратовського університетів, що, як і Бердяєв, був висланий з Росії в 1922 році. Основний мотив його поглядів – прагнення примирити раціональну думку і релігійну віру, він сприйняв деякі ідеї В. Соловйова, зокрема концепцію "всеєдності", йому також притаманні елементи інтуїтивізму. Пізнання здійснюється в процесі самозаглиблення особистості, через її духовний світ.

Зверніть також увагу в процесі самостійної роботи на погляди іншого послідовника Соловйова–П. Флоренського /1882–1943 рр./ російського релігійного філософа, який намагався створити систему первісних духовно-матеріальних структур, у відповідності до яких формуються різні сфери дійсності, сфери культури. Філософ займався проблемами лінгвістики, математики, мистецтва.

7.7. Філософські погляди І. Франка, Л. Українки, М. Драгоманова, М. Грушевського та їх вплив на формування національної самосвідомості українського народу.

І. Франко /1856–1913 рр./ – класик української літератури, видатний мислитель, філософ, соціолог. Здобув у Відні ступінь доктора філософії. Брав активну участь в національно-визвольному русі на Галичині, був в керівництві українсько-російської радикальної партії, яка прагнула змінити спосіб виробництва на колективних засадах власності, наданні землі селянству. Його філософським поглядам притаманний матеріалізм, свідомий діалектичний підхід до природи і суспільства, впевненість у пізнанні навколишнього світу. Згідно з марксизмом він надавав великого значення економічному фактору в суспільному розвитку, ролі народних мас як рушійних сил історії. Він був великим просвітителем, гуманістом для українського народу, переклав на українську мову і коментував частину творів К. Маркса і Ф. Енгельса, пропагував вчення Ч. Дарвіна та його послідовника - матеріаліста Е. Геккеля. Обмеженістю філософії І. Франка слід вважати його надмірне захоплення позитивізмом, В цілому ж погляди І. Франка можна оцінити як діалектико-матеріалістичні. Це був мислитель з енциклопедичною освіченістю, глибокий історик свого народу.

Велике значення для розвитку філософської думки має оригінальне світорозуміння видатної української поетеси Л.Українки /Косач/, роки життя /1871–1913/. В працях Українки позначається роль еволюційної теорії для розуміння історії і природи, роль вчення Дарвіна. Поетеса розвивала діалектичний погляд на суспільство, природні процеси. Велике світоглядне значення має поезія Українки, її роздуми над долею українського народу. Поетеса мужньо закликала пригноблені маси до боротьби за соціальне і національне визволення. Вона обстоювала гідність людської особистості, вважала необхідним розвивати духовні сили народу, вивчати духовні скарби людства. М. Драгоманов /1841– 1895 рр./, мислитель і громадський діяч, історик і публіцист. Остаточний світогляд Драгоманова сформувався після еміграції за кордон з причин "неблагонадійності". На його погляди вплинули твори російських революційних демократів, соціалістів-утопістів. Свої погляди називав позитивізмом, хоч у розумінні природи стояв на матеріалістичних позиціях, критично оцінював християнство. Драгоманов вірив у безмежні можливості людини пізнавати світ, відкривати його закономірності. На розуміння суспільства Драгоманова вплинув певним чином марксизм, хоч вчений і звертав увагу на неприпустимість перебільшення економічного фактора.

Соціологічні погляди Драгоманова базувались на визнанні головною одиницею суспільства людської особи. Тому критерієм прогресу суспільства він вважав покращення життя людини. Разом з тим вчений творить оригінальну соціалістичну концепцію, згідно з якою наголос він робить на понятті "громади". Основною формою організації суспільства проголошується вільна спілка громадян, об'єднаних спільною

мовою. Народи з окремою мовою становлять нації. Звертає на себе увагу близькість поглядів Драгоманова до поглядів Прудона щодо мирної еволюції суспільства. Громадянський ідеал Драгоманова мав гуманний характер, відповідав ідеалам і прагненню українського народу до самостійної державності.

М. Грушевський /1666–1933 рр., український історик і громадський діяч. Основні твори– "Історія України-Руси", "Нарис історії київської землі" та ін. Це був вчений, що мислив широкими історико-філософськими категоріями. В центрі його уваги стояло питання національного визволення українського народу, що він пов'язував із загальнодемократичними перетвореннями. Мислитель підняв багато цікавого фактичного матеріалу, змальовуючи самотню історію українського народу. Історичні праці Грушевського мають неабияке значення для розбудови української держави і відродження самосвідомості народу в сучасний період. Для самостійної роботи рекомендуємо праці М. Костомарова, П. Ковалевського, Д. Чижевського.

Розділ II. Філософське розуміння світу

Тема 8. Проблема буття у філософії

8.1. Сутність, проблеми і основні форми буття.

Система філософського знання разом з предметом, принципами, методами включає в себе закони і категорійний апарат. Всі елементи системи тісно пов'язані між собою і становлять цілісну єдність, яка створюється навколо ядра, вихідної, системотворчої категорії. Відомо, що існує багато різних систем філософії, які в свою основу кладуть відмінні одна від одної категорії: буття або дух, свідомість або матерію, людину чи надлюдину тощо. Буття належить до числа тих системотворчих понять, які покладені в основи філософії багатьма мислителями як минулого, так і сучасного. Відома телевізійна гра "Що? Де? Коли?" повторює сутність питань в тій формі, як вони були поставлені філософами в древності. Наведений вище ланцюжок питань дозволяв розкрити перший аспект проблеми буття: а/ що існує? – Світ. Всесвіт; б/ Де - існує? – Тут і скрізь, всюди; в/ Як довго він існує /Коли/ ? - Тепер і завжди. Смісл проблеми в існуванні суперечливої єдності неминучого, вічного і минулого, змінного буття окремих речей, станів, людських та інших істот. Внутрішня логіка проблеми буття веде філософів від питання про існування світу "тут" і "тепер" до питання про його існування "скрізь" і "завжди". Звідси впливав другий аспект проблеми буття – питання про єдність світу. Загальна відповідь на це питання сутності буття в даному аспекті повинна бути така: існування всього, що є, було і буде є об'єктивною передумовою єдності світу. Нарешті, третій аспект проблеми буття пов'язаний з тим, що світ в цілому і все, що в ньому існує, є сукупною реальністю, дійсністю, яка має внутрішню логіку свого існування, розвитку і реально представлена нашій свідомості діями окремих індивідів і поколінь людей. Філософський смисл поняття буття тісно пов'язаний з поняттями небуття. Існування, простору, часу, матерії, становлення, розвитку, якості, кількості, міри та іншими категоріями. Повсякденна мовна практика також робить свій внесок в осмислення проблеми буття. Слова "буття", "є, Існує" в минулому, сучасному і майбутньому існуванні належать до найбільш уживаних слів як російської, так і української, німецької, французької, англійської мов. Слово "є" за Гегелем та Кантом додає характеристики, які дуже важливі для суб'єкта речення, його зв'язку з іменною частиною предиката, а значить, з його допомогою даються нові

знання про речі, процеси, стани, ідеї тощо. Наприклад, ми говоримо: "Філософія і форма світогляду". В цьому реченні філософії як одному з історичних типів світогляду з допомогою дієслова "є" надаються більш широкі риси предиката "світогляд". Існує два заперечення доцільності введення в філософію категорії буття: а/ оскільки категорія буття нічого не говорить про конкретні ознаки речей, її слід вилучити з розгляду; б/ оскільки буття визначається через поняття існування, то і в цьому випадку вона теж непотрібна, бо повторює поняття існування. Необґрунтованість таких точок зору очевидна, бо, по-перше, категорія якраз призначена для того, щоб фіксувати всезагальні зв'язки світу, а не конкретні ознаки речей і, по-друге, філософська категорія буття не тільки включає в себе вказівку на існування, тобто наявність будь-чого, але й фіксує більш складний комплексний зміст цього існування. Таким чином, в категорії буття об'єднуються такі основні ідеї: світ є, існує як безмежна і неминуща цілісність; природне і духовне, індивіди і суспільство рівноправно існують, хоч і в різних формах, їх розрізненість фіксується тільки за формою, існування є передумовою єдності світу; - в силу об'єктивної логіки існування і розвитку, світ в наявності різних форм свого існування утворює сукупну об'єктивну реальність, дійсність, яка представляється свідомості і виражається у дії конкретних індивідів та поколінь людей. Дія розуміння сутності буття доцільно виділяє наступні якісно відмінні і в той же час взаємозв'язані його форми: буття речей, тіл, процесів, яке, в свою чергу, поділяється на буття речей, процесів, станів природи, буття природи як цілого і буття речей і процесів, створених людиною; буття людини, яке поділяється на буття людини в світі речей та на специфічно людське буття; буття духовного /ідеального/, яке ділиться на індивідуалізоване духовне і об'єктивоване /позаіндивідуальне/ духовне; буття соціального, яке поділяється на індивідуальне буття /буття окремої людини в суспільстві і в процесі історії/ і буття суспільства.

8.2. Буття матеріального. Сутність матерії.

Все розмаїття форм буття звично зводять до двох популярних його сутностей: буття матеріального і буття ідеального. Виходячи з цього, сутність матеріального буття розкривається через поняття матерії та форм її існування. Категорія матерії є фундаментальним філософським поняттям, яке розвивалось, уточнювалось протягом всієї історії філософії. Матеріалісти античності ототожнювали її з першоосновою буття всіх речей, останнім неподільним елементом, "дном", за рамками якого нічого не існує. Кінець кінцем в рамках діалектичного та історичного матеріалізму сформулювалось таке поняття матерії, яке не ототожнювалось з жодного з фізичних форм і видів, а включало лише дві вимоги – бути об'єктивною реальністю і відображатись в людській свідомості та відчуттях, існуючи незалежно від них. Зберігаючись у будь-яких змінах і перетвореннях речей, властивість бути об'єктивною реальністю свідчить про нестворюваність і незнищуваність матерії, про її вічне і нескінченне існування. Матерія наділена і рядом інших властивостей: вона конечна і нескінченна, перервна і неперервна, структурна, перебуває у стані руху, існує в просторі і часі. У неї є і така фундаментальна властивість як можливість відображення, з якої в ході тривалої еволюції на базі суспільної практики виникла свідомість. На даний час відомі декілька видів матерії – речовина, поле, фізичний вакуум. Розрізняють також ряд структурних рівнів її організації: мікросвіт, макросвіт і мегасвіт. Дані структурні рівні диференційовані у відповідності з співрозмірністю з масштабами людини, її

світосприйняттям та світовідчуженням. Існують концепції структурування матерії на засадах її складності і системи неживої природи /елементарні частки, молекули, макроскопічні тіла, космічні системи різних рівнів тощо/ і біологічні системи /вся біосфера від мікроорганізмів до людини/, соціально організовані системи /людина, сім'я, різні форми колективності, об'єднання і організації, класи, партії, нації, держава, суспільство, людство в цілому/.

8.3. Основні форми існування матерії.

Невід'ємним атрибутом матерії є рух. З точки зору філософії, дух – це не просто пересування, переміна місць, а будь-яка зміна предмета взагалі. Кожному структурному рівню матерії, цілісності наявних на даному рівні систем відповідають свої форми руху. Звичайно виділяють дві групи форм руху матерії: 1/ ті форми, які проявляються на всіх відомих просторових масштабах і структурних рівнях матерії /механічний рух атомів: молекул, мікроскопічних і космічних тіл; розповсюдження електромагнітних і гравітаційних хвиль; рух елементарних частинок/; 2/ форми, які проявляються лише на певних структурних рівнях в неорганічній природі, живій природі, суспільстві /галактики, метagalaktiki, біосфера, ноосфера, техносфера, екологічні системи тощо /. Як правило, нижчі форми руху органічно входять до складу вищих, але кожна більш висока по організації форма руху матерії не зводиться до простої суми нижчих її форм. Рух є внутрішньою необхідністю існування матерії. В даному аспекті говорять про існування двох типів руху матерії. Перший з них пов'язаний з процесом збереження якостей предмета, другий – зі зміною якісного його стану. Ці два типи руху відображають дві внутрішні тенденції в матеріальних процесах – тенденцію до стійкості і тенденцію до мінливості. Завдяки наявності цих протилежних тенденцій відбувається рух, саморозвиток об'єктів реальності. Якісні зміни матеріальних об'єктів поділяються також на два різновиди. Перший з них – це процеси якісних перетворень, що не виходять за межі даного виду матерії, певного рівня її організації. Другий – процеси переходу від одного виду матерії, від одного її структурного рівня до іншого. Важливою і невід'ємною формою існування матерії є простір і час. Категорія простору виражає властивості об'єктів бути протяжними, займати фіксоване місце серед інших, межувати з іншими об'єктами в структурній організації матеріального світу. Поняття простору має сенс тоді, коли воно пов'язано з існуючою матерією, яка є диференційована, структуролізована. Якби світ не мав своєї складної структури, не розчленовувався на окремі предмети, а ці предмети не членувались би на ще більш дрібні елементи, пов'язані між собою, то тоді поняття простору не мало б сенсу. Як зазначалось, об'єкти матеріального світу постійно перебувають у русі і розвитку. Вони являють собою процеси, які розгортаються по певних етапах. В них можна виявити деякі якісні етапи, певні стадії, які змінюють одна одну. Зміна цих стадій має характеризуватися певною повторюваністю. Такі особливості процесів характеризуються поняттям тривалості. Порівняння різних тривалостей виступає основою для кількісних вимірів, таких як швидкість, ритм, темп та ін. Абстрагування цих характеристик від самих процесів дає нам уявлення про таку форму існування матерії як час. Простір є тривимірним, він має довжину, ширину і висоту; час - є одномірним, бо він характеризується тривалістю. В фізиці ці виміри в певних випадках поєднуються, створюючи характеристику чотири вимірному простору - часу. В математиці є поняття помірному простору, в якому багатовимірність має

умовний характер і використовується для структурного виразу властивостей розглядуваних об'єктів. Поняття багатовимірності використовується і в суспільних науках, коли мова йде про оцінку сутності людини, структуру суспільства, рівень його розвитку тощо.

8.4. Проблема єдності світу.

Практикою, наукою в тому числі і філософією доведено, що простір, час, рух і матерія нерозривно поєднані і взаємозв'язані. Але існує й метафізична точка зору на простір, час і матерію. Ньютон, наприклад, вважав, що коли з світу послідовно вилучати всі матеріальні тіла, то все, що залишиться, буде простір і час. Тобто він виступав за існування абсолютно "чистого" простору і часу, розглядаючи їх як звичайний склад, де розміщуються матеріальні тіла. Насправді ж, якщо вдалося б вилучити зі світу всі матеріальні тіла, то не залишилось би нічого, а для нього не потрібно ні простору, ні часу. На це звернув увагу А. Ейнштейн, що створив загальну і часткову теорію відносності, в якій довів органічний зв'язок геометрії простору і часу з характером поля тяжіння / взаємним розташуванням мас, що тяжіють одна до одної, а також внутрішній зв'язок самого простору і часу, зміни їхньої метрики в залежності від швидкості руху системи. В цьому полягає один з аспектів доказу єдності матеріального світу. Інший аспект єдності світу перевіряється через призму вирішення основного питання філософії, мова йде про те, на якому принципі ми будуємо філософсько - світоглядну систему – на основі принципу монізму чи дуалізму і плюралізму.

8.5. Свідомість як відображення буття.

Свідомість – це найкраща, притаманна тільки людям і зв'язана з мовою функція мозку, яка полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, в попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, в розумному регулюванні і самоконтролі поведінки людини. Вона не тільки відображає, а й творить світ на основі практичної діяльності. Вивчають багато наук: філософія, соціологія, психологія, мовознавство, педагогіка, фізіологія вищої нервової діяльності, семіотика, кібернетика, інформатика. Протягом віків точаться суперечки відносно її сутності. Богослови розглядають свідомість як крихітну іскру божественного розуму. Ідеалісти вважають свідомість первинною щодо матерії, вона, на їхню думку, незалежна від матерії, навпаки, остання є продукт першої. Матеріалістична філософія і психологія вважають свідомість функцією мозку і відбиттям зовнішнього світу. Незважаючи на розбіжність думок, всі філософи згодні, що свідомість – це реальність, і вона відіграє величезну роль в житті людини та суспільства в цілому. Головними ознаками свідомості є відображення світу, відношення ціле покладання, управління. Свідомість як відображення, відтворює, насамперед, форми людської діяльності і через них форми природного буття. Специфіка свідомості як відношення полягає в її націліності на буття, на пізнання, освоєння того, що лежить поза свідомістю, на розкриття його сутності. Водночас, об'єктом розгляду свідомості може бути вона сама та її носії, тобто свідомість пов'язана з самосвідомістю. Вихідним пунктом людського ставлення до світу є перетворення його відповідно до людських потреб, що набирає форми цілепокладання - створення ідеальної моделі бажаного майбутнього, визначення мети – і засобів, розробки програми діяльності. Свідомість не зводиться повністю до мислення, поняття, пізнання і знання, вона охоплює як раціональне, так і чуттєве

відображення дійсності, як пізнавальне, так і емоційно - оціночне ставлення людини до світу. Всі ці компоненти слід розглядати як елементи цілісного процесу предметно-матеріального, теоретичного та духовно-практичного способів освоєння світу. Отже, основними елементами свідомості, які перебувають в діалектичному взаємозв'язку є: усвідомлення явищ, знання, самосвідомість, емоції, воля. Розвиток свідомості – це насамперед збагачення її новими знаннями про навколишній світ і про саму людину. Пізнання речей має різний рівень, глибину проникнення в об'єкт і ступінь ясності розуміння. Звідси повсякденне, наукове, філософське, естетичне і релігійне усвідомлення світу, а також чуттєвий і раціональний рівні свідомості. Генетичною передумовою виникнення свідомості є загальна властивість всіх наявних предметів і явищ як природних, так і соціальних властивостей відображення. Відображення є здатністю матеріальних об'єктів, процесів, явищ відтворювати пов'язані з ними об'єкти зовнішнього світу. Будь - яка дія залишає в предметі "слід", відповідний відбиток, простий чи складний. Кожній формі руху матерії відповідає форма відображення. Умовно можна виділити відображення в неживій природі, живій природі, на соціальному рівні, котрі становлять якісно різні його форми. На неорганічному рівні основою відображення є збереження матерії. На біологічному рівні сутність відображення полягає в обміні речовин, без якого не можуть існувати та розвиватися живі істоти. На цьому рівні відображення носить випереджувальний, вибіркового характер. Одна і та ж тварина по-різному реагує на зовнішні подразники залежно від того, сита вона чи голодна. Людина на відміну від тварин не змінює свою анатоμο-фізіологічну організацію у відповідності зі зміною зовнішнього середовища, а змінює це середовище відповідно до своїх потреб. Так, як відомо, з похолоданням на Землі багато тварин змінили свою біологічну структуру. Людина ж, пристосовуючись до більш прохолодного клімату, почала одягати шкури тварин, робити житло тощо. А це можливе лише на основі матеріально-практичної діяльності, наявності мислення, свідомості. Отже, специфіка соціальної форми відображення в свідомості полягає у активному перетворенні світу на основі праці, творчості. У переході на вищі рівні відображення значну роль відігравала поява інформаційного відображення. Останнє пов'язане з використанням наслідків зовнішньої дії для орієнтирів у навколишньому середовищі. Інформаційне відображення з'являється завдяки виникненню таких матеріальних структур, які не пасивно відображають зовнішні дії, а активно будують свої відносини з дійсністю, використовуючи ті фактори, які сприяють самозбереженню і розвитку. Значення інформаційного відображення особливо зростає в суспільстві /наприклад, економічної інформації /. Яскравим проявом цього є поява нової науки – інформатики. Необхідно розрізняти поняття "психіка" і "свідомість". Психіка в розвинутій формі виникає з появою нервової системи. Вона притаманна як тваринам, так і людині. Психіка людини складається з двох компонентів: усвідомлене /мислення, відчуття, увага, пам'ять, воля/ та неусвідомлене /емоції, навички, автоматичні дії, інстинкти, інтуїція /. Вони перебувають у діалектичній взаємодії, причому провідну інтелектуальну роль відіграє свідомість. Слід розрізняти два види неусвідомлених дій. До першого виду належать дії, які ніколи не усвідомлювалися, а до другого – дії, які раніше усвідомлювалися, потім автоматизувалися і стали здійснюватися вже стихійно. Отже, вчинки людини не завжди усвідомлені. Неусвідомлене може проявитися в людині в формі різноманітної ілюзорної сфери сновидінь, владних інстинктів та ін.

Проте, людина – це насамперед свідома істота. Світом свідомості в неї пронизані не тільки мислення, а й відчуття. В розумінні свідомості можливі дві крайності: повний відрив її від матерії і ототожнення з останньою. Матеріалістична філософія розглядає свідомість як результат розвитку матерії. Вона є властивістю високорозвиненої матерії – людського мозку. Процес мислення супроводжується певними біохімічними, певними фізіологічними та іншими змінами в мозку, але не вони становлять його зміст. Ця проблема знаходить свою конкретизацію в поняттях матеріального та ідеального. Матеріальне є філософське поняття про буття, яке вказує на його об'єктивно-реальне, тобто незалежне від свідомості, існування. Ідеальне – філософська категорія для позначення нематеріальної, суб'єктивно-духовної природи, образного відображення дійсності в людській свідомості. Ідеальне характеризує принципову відмінність між відображенням і відображуваним, образом і об'єктом. Ця відмінність полягає в тому, що суб'єктивні образи, відтворюючи властивості реальних об'єктів, самі цих властивостей не мають, оскільки позбавлені всілякої тілесності, матеріальності. Ідеальне являє собою суб'єктивно-психічну реальність та існує лише в актах свідомості. Воно є вторинне, похідне від матеріального, як суб'єктивний образ об'єктивного світу. Свідомість відображає безпосередньо не саму дійсність, а дійсність, перетворену людьми, тобто їхнє буття, матеріально-практичну діяльність. Цей процес характеризується як опредметнення /розкриттям сутності предметів і їх можливостей з допомогою свідомості/, так і упредметненням /перетворенням ідей, цілей в реальні предмети, явища /. В процесі своєї реалізації суспільні потреби людини, перш ніж привести до матеріального результату, повинні усвідомитися, перетворитися на ідеальне і лише згодом, у процесі практичної реалізації, знову перейти з ідеальної форми існування в матеріальну. Незважаючи на те, що свідомість є суб'єктивна реальність, позбавлена всілякої тілесності, можливості сприйняття з допомогою органів відчуттів, її можна вивчати завдяки її органічному зв'язку з матеріальними процесами. Свідомість виявляється через мову як її матеріального носія, втілення норм свідомості, проявляється через практичні дії та їх наслідки. Біологічні передумови виникнення свідомості з можливості перетворилися на дійсність завдяки включенню в антропогенез соціальних факторів, головні з яких – праця, колективний спосіб життя та членороздільна мова. Вище було показано вирішальну роль у цьому праці практичної діяльності. Але не менше значення мала й поява мови. Нова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, реальна і для інших людей і лише тим самим реальна також і для кожного з нас, дійсна свідомість. Сутність мови виявляється в її двоєдиній функції: служити засобом спілкування і знаряддям мислення. Мова – це саме процес спілкування, обміну думками, відчуттями, побажаннями, ціле покладаннями і т.п. З допомогою мови думки, емоції окремих людей перетворюються з їх особистого надбання в суспільне, в духовне багатство всього суспільства. Завдяки мові продукти свідомості і форми свідомості є загальнозначущими явищами, їх можна засвоювати від попередніх поколінь і передавати наступним. Таким чином, свідомість об'єктивується у формах матеріальної і духовної культури людства. Будучи суспільною за своїм походженням і сутністю, свідомість реалізується через свідомість окремих індивідів. Набуваючи завдяки мові відносної незалежності від практики, свідомість випереджає практичну дію, формує ту саму ідеальну мету, яка визначає спосіб і характер самої практичної дії.

Людина одержує інформацію не тільки за допомогою звичайної мови, а й штучних мов. різних знакових систем /мова математики, кібернетики, система символів, азбука Морзе і т.п./. Знак – це матеріальний предмет, який виконує в спілкуванні роль представника чогось і використовується для одержання, збереження, перетворення та передачі інформації. Знакові системи виникли і розвиваються як матеріальна форма, в якій реалізується свідомість, мислення, інформаційні процеси в суспільстві, а в наш час і в техніці /особливо в комп'ютерній техніці/. Вихідною знаковою системою є звичайна, природна мова. Будучи відбиттям суспільного буття людей, свідомість носить активний, творчий характер. Творчість – це продуктивна людська діяльність, здатна породжувати якісно нові матеріальні і духовні цінності суспільного значення. Головна цінність відображуваної діяльності людської свідомості полягає у творчому її функціонуванні, коли розпредметнення результатів попередньої діяльності супроводжується внесенням у них нового змісту, що істотно змінює попередній зміст. Зв'язок з реальним світом здійснює не сама по собі свідомість, а реальні люди, які практично перетворюють світ. Свідомість через практику здійснює зворотний вплив на дійсність, що її породила. Активність характерна не тільки індивідуальній, але й суспільній свідомості, насамперед прогресивним ідеям, які, оволодівши масами, стають "матеріальною силою».

8.6. Закони розвитку буття.

Поняття діалектики в історії філософії використовувалось у різних значеннях. Сократ розглядав діалектику як мистецтво виявлення істини шляхом зіткнення протилежних думок, спосіб ведення бесіди /звідси і назва – від грецьк. діалого – веду бесіду, полеміку /. За Гегелем, діалектика – це своєрідний і єдино правильний метод пізнання. Виникла діалектика в Старогрецькій культурі із самого почату набула високого інтелектуального рейтингу, бо мистецтво полеміки, доказу, переконання вимагає від співрозмовників великої майстерності, підготовки. Античні діалектики /Зенон, Геракліт / вважали, що світ безперервно рухається, змінюється, але вони не розуміли суті розвитку як виникнення нового необоротного. У філософів різних часів і епох – від античних до класиків німецької філософії було дуже багато справедливих здогадок про діалектику. Але діалектика в її концептуальній формі виникла в культурі пізніше. У вигляді стрункої теоретичної системи вона вперше була представлена у вченні Гегеля, хоча і в суб'єктивно - ідеалістичній формі. Саме як система, діалектика являє собою єдність принципів, законів і категорій. Крім цього слід розрізняти два види діалектики – об'єктивну, яка існує і діє в самих речах, і суб'єктивну, яка існує в людському мисленні, як відображення об'єктивної діалектики. Тому діалектика виконує дві основні функції – світоглядну /все змінюється і рухається/ та методологічну, тобто вчить, як ми повинні підходити до пізнання світу /розглядати все з точки зору руху, зміни, стрибків - на відміну від метафізики, яка розглядала все сталим, незмінним, інертним/. Принципи діалектики - вихідні, об'єктивні за змістом ідеї, які відображають найзагальніші закономірності предмета теорії і водночас виконують методологічну функцію в її побудові. До основних принципів діалектики належать: принцип розвитку; принцип об'єктивності; принцип детермінації; принцип відображення; принцип взаємозв'язку. Філософія вивчає універсальні зв'язки. Вони становлять предмет діалектики, а формою їх пізнання, фіксації виступають категорії діалектики. В категоріях фіксується знання, риси, відношення, які властиві всьому

буття. Категорії діалектики формуються на відповідних етапах історичного розвитку суспільства. В категоріях діалектики тісно зв'язане об'єктивне знання про відповідну форму зв'язку явищ з формою думки, завдяки якій досягається і обмірковується цей зв'язок. Серед різноманітних зв'язків реального світу філософське пізнання виділило різні типи їх існування . I. Універсальні зв'язки буття, до яких належать такі: категорії діалектики: 1. Одиничне і загальне та проміжноособливе. 2. Явище і сутність. 3. Діалектичні закономірності як форма зв'язку. II. Структурні зв'язки буття: I. Частина і ціле принцип цілісності. 2. Форма і зміст. 3. Система елемент структура . Принцип системності. III. Зв'язки детермінації: I. Причинні зв'язки. 2. Необхідність і випадковість. 3. Можливість і дійсність. 4. Концепція детермінізму і її протилежність – індетермінізм. До основних діалектичних законів належать : 1/ закон взаємного переходу кількісних і якісних змін; 2/ закон єдності і боротьби протилежностей; 3/ закон заперечення заперечення. Розглянемо кожен закон окремо. Вивчення закону взаємного переходу кількісних і якісних змін необхідно починати з визначення таких понять як якість, кількість, міра. Якість – це внутрішня визначеність предметів і явищ. Якість взагалі є тотожна з буттям визначеність. Дещо, завдяки своїй якості, є те, чим воно є і, втрачаючи свою якість, воно перестав бути тим, що воно є /Гегель/. Якості об'єктивні. Якість виявляє себе через властивість. Різниця між ними відносна. Кількість – це зовнішня визначеність буття, яка вже не є тотожною з буттям. Чистою кількісною визначеністю є число, яке практично не пов'язане з якістю. Незважаючи на це кількість і якість між собою взаємопов'язані, гармонійно поєднані. Єдність кількості і якості виражається в категорії міри. Міра показує межу, в якій предмети залишаються якісно визначені. Перехід від одного якісного стану до іншого відбувається завдяки певним кількісним змінам. До певної міри кількісні зміни не ведуть до виникнення нової якості. Іде поступове, безперервне збільшення цінності. Безперервне накопичення кількості зупиняється, коли міра вичерпує себе і виникає нова якість. Перехід від кількісних змін до нових якісних відбувається завдяки стрибкам. Стрибки розрізняють за: характером; масштабністю; змістом; формою їхнього прояву та ін. Характер стрибка обумовлюється специфікою розвитку предмета. За масштабом стрибки можуть бути довгими і короткими, охоплювати цілі епохи і незначні історичні відрізки. За змістом – це перехід в середині предмета, перехід одного якісного стану предмета до іншого. За формою прояву стрибки можуть бути швидкими /типу вибуху/ та повільними. Основний зміст цього закону полягає в тому, що перехід від однієї якості предмета до іншої здійснюється не стихійно, а закономірно в межах своєї міри. Визначивши таку міру, можна передбачити характер стрибка, його тип і відповідно зреагувати на нього. Закон єдності і боротьби протилежностей є одним з основних законів діалектики, який визначає внутрішнє джерело руху і розвитку в природі, суспільстві та пізнанні. Причини руху і розвитку криються у внутрішніх суперечностях, притаманних процесам і явищам об'єктивної дійсності – боротьбі протилежностей. Кожний предмет, явище, процес є суперечливою єдністю протилежностей, які взаємно переходять одна в одну, перебувають у стані єдності й боротьби. Єдність, збіг протилежностей означає, що вони взаємопороджують і взаємозумовлюють одна одну, одна без одної не існують. Боротьба протилежностей означає, що протилежності не лише взаємозумовлюють, а й взаємовиключають одна одну, і, взаємодіючи, стикаються між собою, вступають у взаємоборотьбу, яка може

набирати різних форм. Боротьба протилежностей веде зрештою до розв'язання суперечності, яка є переходом до нового якісного стану. Нові явища, що виникають, набувають нових притаманних їм суперечностей, які і є рушійною силою їхнього розвитку. Боротьба протилежностей приводить до розвитку, під яким ми розуміємо зміни, що пов'язані з оновленням системи, її внутрішніми структурними і функціональними змінами, перетворення їх в дещо інше, нове, в напрямі ускладнення. Для розвитку характерна інтегративність /накопичення нових ознак на основі синтезу старих /. Саме розвиток є нескінченним і парадоксальним. Вище присутнє в нижчому у вигляді можливості /в хімізмі є можливість виникнення живого, в живому – людини /. Можливість не є небуття, це потенційне буття. В світі ніщо не виникає в силу тільки можливості, все виникає в силу об'єктивної необхідності. В суспільстві перехід від нижчих форм існування до вищих називається прогресом. Прогрес має місце там, де підвищується рівень організації системи, її цілісності, пристосованості до середовища, функціональна і структурна ефективність, генетична пластичність з високим рівнем наступного розвитку. Закон заперечення заперечення - є також одним з основних законів діалектики, який відображає поступальність, спадкоємність, а також специфічну діалектичну форму розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності. Теза – така форма думки /судження/ в якій щось стверджується. Антитеза – заперечення тези і перетворення її на свою протилежність. Синтез, в свою чергу, заперечує антитезу, стає вихідним моментом наступного руху і об'єднує в собі риси двох попередніх ступенів, повторюючи їх на вищому рівні. Діалектичне заперечення передбачає не тільки зв'язок, але й перехід від одного стану до іншого, що розвивається на вищій основі. Діалектичне заперечення виступає, насамперед, як зумовлене суперечливістю самого предмета, як внутрішня неминучість його якісного перетворення. Все реальне має свої внутрішні суперечності, які нарастають, загострюються і зрештою досягають такого стану, коли розвиток предмета стає неможливим без їхнього розв'язання. Процес розвитку відношення протилежностей у рамках певної суперечності мав свої етапи: 1 / вихідний стан об'єкта; 2/ роздвоєння єдиного розгортання протилежностей, перетворення об'єкта на свою протилежність /тобто перше заперечення вихідного стану/; 3/ розв'язання суперечності, перетворення цієї протилежності на свою протилежність /друге заперечення роздвоєного стану/, що являє собою нібито повернення до вихідного. В цьому процесі кожний з етапів виступає запереченням попереднього, а весь процес – запереченням заперечення. Діалектичне заперечення означає не просто знищення чи механічне відкидання старої якості, а тільки її подолання, зняття, яке включає момент внутрішнього зв'язку зі старим, утримання та збереження позитивного змісту старої якості і тим самим становить умову подальшого розвитку, можливості нового заперечення. Сутністю закону заперечення заперечення є відображення напряму і форми процесу розвитку в цілому, а також напряму і форми розвитку внутрішніх етапів окремого циклу розвитку явища. Він відбиває спадкоємність як характерну рису процесу розвитку, бо в кожному новому ступені розвитку зберігається то позитивне, що було на передніх стадіях розвитку у вихідному пункті та в його запереченні. Водночас кожний новий ступінь розвитку являє собою не просте, механічне поєднання позитивного змісту попередніх стадій розвитку, а виступає як діалектична єдність, в якій переборюються односторонності попередніх стадій розвитку і стверджується більш багатий і всебічний

зміст, відбувається перехід у вищу фазу розвитку. Закон заперечення заперечення відображає вихідний характер розвитку, поступовість руху; розвиток, який ніби повторює пройдені вже ступені, але повторює їх інакше, на вищій базі. Ця форма зумовлена особливостями зв'язку між етапами в розвитку явища, що виступають як стадії руху внутрішніх суперечностей від їхнього зародження до розв'язання. Остання стадія, стадія розв'язання суперечностей, перебуває в такому зв'язку з вихідною, що вона є ніби поверненням до неї, поверненням старого, але повторенням на новій вищій основі. В об'єктивній дійсності закон заперечення заперечення діє не в чистому вигляді, а прокладає собі шлях через безліч випадковостей. Багатосистемність предметів і явищ вимагає конкретного підходу до аналізу різних умов, суперечностей, тенденцій.

Тема 19. Духовний вимір людського буття

9.1. Природа і призначення процесу пізнання.

Однією з важливих функцій свідомості є пізнання людиною навколишнього світу і самої себе. Люди не можуть жити, перетворювати природу без правильних знань. Пізнання – це такого роду функціонування свідомості, в результаті якого виникають нові знання. Воно є невід'ємним компонентом матеріально-практичної діяльності, хоч і не позбавлене певної відносної самостійності. На відміну від практики, яка є матеріальною діяльністю, пізнання є ідеальна, духовна форма освоєння світу. Практика, як спосіб задоволення потреб людини, може бути успішною тоді, коли вона супроводжується творчим пізнанням об'єктів, їх моделюванням, планом їх перетворення. Пізнання, як і свідомість в цілому, реально існує за допомогою мови. Пізнавальний процес відображає не тільки наявні у дійсності /або ті, що дійсно існували чи будуть дійсно існувати/ предмети, процеси і явища, але й усі їх можливі модифікації. Основними засадами наукової теорії пізнання є визнання об'єктивної реальності світу, відображення його в свідомості людини, практики як основи пізнання й критерію істини, розуміння пізнання як діалектичного процесу наближення суб'єкта до об'єкта, руху від незнання до знання, від неповного, неточного знання до знання все повнішого і точнішого.

9.2. Практика як основа і рушійна сила пізнання.

Пізнання носить суспільний характер, який обумовлюється працею і мовою. Пізнання відображає реальну дійсність не прямо, а опосередковано – через матеріально-практичну діяльність. Практика породжує потребу в нових матеріалах, джерелах енергії і т.п., і це стимулює розвиток пізнання. Отже, історичний розвиток практики є рушійною силою пізнання. Та частина філософії, яка займається пізнанням, називається гносеологією. Як відомо, питання про можливість пізнання світу є зворотною стороною основного питання філософії – про відношення мислення до буття, свідомості до матерії, до природи. Наукова філософія вважає, що світ можна пізнати таким, як він є, що в реальній дійсності нема нічого такого, чого б не міг би рано чи пізно збагнути розум людини. Напрям у філософії, що заперечує або піддає сумніву можливість пізнання природи, суспільства, називається агностицизмом /гр. а – не, гносіс – знання /. Таке твердження агностиків обґрунтовується, головним чином, посиленням на наявну різницю між тим, яким наш світ здається і яким він є насправді. Хибність поглядів агностиків, підтвердження можливості правильного пізнання світу

дає нам розвиток практики, науки. Пізнання як процес являє собою діалектичну єдність суб'єктивного й об'єктивного. Суб'єктом пізнання є не свідомість сама по собі, а матеріальна істота, яка має свідомість – суспільна людина. Об'єктом пізнання є фрагменти об'єктивної реальності, які потрапили в коло практичної і пізнавальної діяльності людини. З розвитком суспільства об'єктом пізнання стає й саме пізнання, мислення людини. Процес пізнання має суспільно-історичний характер. Усі людські пізнавальні здатності і, насамперед, мислення не дані людині від природи, вони сформувалися на основі праці, суспільного виробництва. Окрема людина навчається мислити разом із засвоєнням мови й набутих людством знань.

9.3. Пізнання як процес відображення реальної дійсності, його основні види.

Пізнання відображає дійсність в формі образів. Образ є форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної реальності в свідомості людини. Образи за своїм змістом відповідають предметам, явищам, які вони відображають. Основними формами відображення є живе споглядання і його форми – відчуття, сприйняття, уявлення, які дають конкретно-наочне знання про зовнішній бік речей, і мислення /поняття, судження, умовивід тощо/, що полягає в абстрагуванні, узагальненні чуттєво даного матеріалу і оперуванні абстракціями. Чуттєве відображення базується на безпосередній взаємодії суб'єкта і об'єкта, має конкретно-образну чуттєву форму виразу, дає знання явищ. На відміну від чуттєвого відображення, яке дає знання одиничного, абстрактне мислення дає знання загального, відображає дійсність у формі абстракції. Виділяючи загальне в предметах і явищах, мислення переходить від знання явища до знання сутності речей. Тим самим воно дає можливість піднятися до пізнання всезагального, а тому відображає дійсність глибше, повніше. В історії філософії були філософи, котрі надавали перевагу живому спогляданню /сенсуалісти, емпірики/, і такі, що визнавали провідну роль за абстрактним мисленням /раціоналісти/. Насправді ж ці дві форми пізнання становлять єдине ціле, вони діалектично взаємозв'язані, доповнюють одна одну. В результаті активності суб'єкта, його творчої уяви, фантазії, інтуїції відбуваються якісні переходи від чуттєвих форм відображення до логічних, від емпіричного рівня до теоретичного, від знання явища до знання сутності. Інтуїція /лат. – уважно дивлюсь/ – спосіб пізнання через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд на відміну від опосередкованого послідовного логічного мислення. Відмінність між логічним і інтуїтивним відкриттям полягає в тому, що перше відкриває елементи вже відомого людині буття, друге – нові сфери буття, створюючи фундамент для логічних відкриттів. Кінцевою метою пізнання є досягнення істини.

9.4. Поняття істини, її види, шляхи досягнення.

Істина є правильне відображення суб'єктом об'єктивної дійсності, підтверджене практикою. Протилежним їй поняттям є хибна думка. Хибна думка – це зміст свідомості, який не відповідає реальності, але сприймається за істинне, і його часом треба спростовувати. Основна проблема теорії істини – як можна встановити відповідність одержаних знань реальним об'єктам, які постійно розвиваються. Для вирішення цієї проблеми необхідно розглянути основні характеристики істини: об'єктивність, абсолютність, відносність, конкретність і перевірка практикою. Кожна істина, оскільки вона досягається суб'єктом, є суб'єктивною за формою і об'єктивною за своїм змістом. Абсолютизація моменту суб'єктивного в наших знаннях веде до

суб'єктивізму, агностицизму. На противагу цим хибним поглядам наукова філософія виробила поняття об'єктивної істини. Об'єктивна істина – це такий зміст знань, який не залежить ні від окремої людини, ні від людства в цілому. Об'єктивність істини ніяк не означає її незалежність від інтересів і потреб людини. Навпаки, істина завжди була і залишиться однією з найважливіших гуманістичних цінностей людини. Визнання об'єктивної істини з необхідністю обумовлює визнання в тій чи іншій формі абсолютної істини. Абсолютна істина означає повне, вичерпне знання про щось. В принципі таке знання можливе. Але оскільки розвивається не тільки пізнання, а й його об'єкт – навколишній світ, то людство може тільки наближатися до нього. До абсолютних істин можна віднести вірогідно встановлені факти, дати подій, народження й смерті тощо, але такі істини не становлять пізнавальної цінності, їх просто називають - вічними істинами. Абсолютна істина, в широкому розумінні – це всеосяжна істина про реальність в цілому або реальність окремих її фрагментів. Важливо визнати, що абсолютна істина існує і що вона в принципі пізнавана. Абсолютна істина складається із суми відносних істин. Відносна істина – це обмежено правильне знання про щось. Наприклад, тіла складаються із атомів, вода кипить при температурі 1000 тощо. У кожній відносній істині є зерно, елемент абсолютної. Абсолютизація моменту абсолютного в наших знаннях веде до догматизму, омертвляння знань, а абсолютизація відносного – до релятивізму /лат. – відносний/, тобто до агностицизму, фактичної відмови від пізнання. З аналізу діалектики абсолютної і відносної істини виводиться і наступна її фундаментальна характеристика - конкретність. Конкретність істини – це така її ознака, за якою істинність того чи іншого твердження залежить від умов, місця та часу, а також тільки в певній визначеній теоретичній системі, системі відліку тощо. Абстрактна постановка питання про істинність того чи іншого твердження призводить до невизначеного рішення. Так, на запитання взагалі: "Корисний чи шкідливий дощ?" – отримаємо відповідь – "і корисний і шкідливий". Отже, абстрактної істини немає, істина завжди конкретна.

9.5. Практика як критерій істини, її абсолютний і відносний характер.

Яким же чином ми можемо переконатися чи правильні наші знання, чи помилкові? В кінцевому підсумку це досягається за допомогою практики. Практика різноманітна – від повсякденного життєвого досвіду до складних наукових експериментів. Вона є основою пізнання, його рушійною силою, об'єктивним критерієм істини. Якщо предмет під час його використання проявляє себе так, як передбачалося, то це означає, що наші уявлення про нього правильні. Практика історично розвивається. Тому практика виступає і як абсолютний, і як відносний критерій. Крім вказаного критерію є багато інших критеріїв істини: логічний, прагматичний, естетичний, утилітарний, етичний, конвенціональний, екзистенціальний, інтуїтивний та ін.

9.6. Специфіка наукового пізнання.

Наукове пізнання. При вивченні даної теми особливу увагу слід звернути на особливості наукового пізнання як їх вищої форми. Наукове пізнання – це такий рівень функціонування свідомості, в результаті якого одержується нове знання не тільки для окремого суб'єкта, але й для суспільства в цілому. Нові знання є результатом професійної діяльності вчених. Наукові знання розвиваються з форм доннаукового,

повсякденного знання, спираються на індивідуальний і загальнолюдський досвід, на суспільну практику.

9.7. Поняття науки, її види і функції.

Наука є системою понять про дійсність і має на меті дослідження на основі певних методів пізнання об'єктивних законів розвитку природи, суспільства і мислення, для передбачення і перетворення дійсності в інтересах суспільства, людини. Наука – це одночасно і система знань, і їх духовне виробництво, і практична діяльність на їх основі. Наука є складовою частиною культури людства, її питома вага постійно зростає. Наука виконує такі основні функції: пізнавальну, культурно-світоглядну, функцію безпосередньої продуктивної сили, прогностичну, функцію духовного перетворення світу. Наука має справу з особливим набором об'єктів реальності, які не можна звести до об'єктів повсякденного досвіду. Для опису цих об'єктів, незвичайних з точки зору здорового глузду, наука виробила спеціальну мову, понятійний апарат, а для безпосереднього впливу на них наука створила систему спеціальних знарядь /інструменти виміру, різні прилади тощо/, які дозволяють виявити можливий їх стан в умовах, що піддаються контролю суб'єкта. Наука формує специфічні способи обґрунтування істинності знань: експериментальний контроль за одержаним знанням, виведення одних знань інших, правильність яких вже доведена. За предметом дослідження науки поділяються на природничо - технічні, /вивчають закони природи і способи їхнього освоєння/, суспільні /об'єктом тут виступають різні суспільні явища та їхні закони/, гуманітарні /вивчають саму людину, як соціальну особистість /. Предмет науки впливає на її методи, способи дослідження об'єкта. Так, в природничих науках одним із головних способів дослідження є експеримент, а в суспільних науках – статистика.

9.8. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання.

Розрізняють емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання. Емпіричний /гр. – досвід/ – це такий рівень знання, зміст якого в основному одержано з досвіду /зі спостережень та експериментів/, підданого деякій раціональній обробці, тобто сформульованого певною мовою. Характерною особливістю емпіричного пізнавального рівня є те, що він включає в себе безпосередній контакт дослідника з предметом за допомогою органів відчуттів або приладів, що їх подовжують; дає знання зовнішніх, видимих зв'язків між явищами. Вершиною емпіричного пізнання є фіксація повторення явищ без пояснення причин. Емпіричні знання спираються на емпіричні факти й співвідношення, дані спостереження, показання приладів, записані в протокол, зведені в таблицю чи подані графічно тощо. Теоретичне пізнання /гр. – розгляд, дослідження/ – це пояснення підстав відтворення. Теоретичне знання має загальний і необхідний характер і містить відомості про внутрішні закономірності спостережуваних явищ. На цьому рівні ми одержуємо знання не тільки за допомогою досвіду, але й абстрактного мислення. Теоретичне знання включає систему понять, суджень, абстракцій, часткові й загальні теорії. Перевага теоретичного знання в тому, що воно дає знання сутності загального закону і може передбачити майбутнє. Метафізичний підхід до розуміння емпіричного і теоретичного рівнів пізнання виявляється в запереченні єдності між ними або абсолютизації одного з них. Емпіричне може обганяти теоретичне, а теоретичне – емпіричне. Суперечності між

емпіричним і теоретичним знанням вирішуються практикою, яка є основою пізнання і критерієм істини.

9.9. Форми і методи наукового пізнання. Особливості методів соціального дослідження.

Свідома цілеспрямована діяльність щодо формування і розвитку знань регулюється певними методами й прийомами. Виявлення і розробка таких норм, правил, методів і прийомів складає предмет логіки і методології наукового пізнання. При цьому логіка дає правила виводу одних знань з інших, правила визначення понять. Методи наукового пізнання – способи, що застосовуються свідомо на основі знання загальних законів природи суспільства і мислення, особливих законів пізнання і окремих, специфічних законів наукового пізнання. За ступенем загальності методи поділяються на філософські, загальнонаукові та методи окремих наук, а за сферою застосування – на емпіричні й теоретичні. Кожний з них відображає дійсність у певних формах.

Наукове пізнання

Методи	Рівні	Форми
сходження від абстрактного до конкретного, історичний і логічний, аксіоматичний, системно-структурний, математичний та ін.	теоретичний	наукова картина світу, теорія, система законів, теоретичні поняття, ідея
моделювання, аналогія, порівняння, індукція, дедукція, аналіз-синтез, абстрагування	емпіричний	факт, гіпотеза, проблема, концепція
опис, вимір, експеримент, спостереження		емпіричні закони, емпіричні поняття, факти

Слід зазначити, що існують прийоми і методи, притаманні людському пізнанню в цілому, на базі яких будується як наукове, так і повсякденне знання. Вони називаються загальнологічними і подані всередині таблиці. Наукове пізнання виробило також і свої спеціальні методи, головні з яких представлені вище. За браком місця ми позбавлені можливості дати пояснення до кожного з методів пізнання. Особливо складний характер має соціальне пізнання. Головні його особливості в тому, що в соціальному пізнанні суб'єкт і об'єкт збігаються, відображення дійсності відбувається через інтереси людей, які можуть сприяти об'єктивному пізнанню, а можуть бути і серйозною перешкодою на шляху до нього. Соціальне знання має в основному імовірний статистичний характер. Наукове пізнання як оперативна діяльність включає в себе постановку проблеми, висунення гіпотез, збір фактів, розробку творчої ідеї, перевірку її практикою, розробку теорії, яка дає вирішення поставленої проблеми. Всі наукові методи зв'язані між собою. Об'єктивною основою усього є діалектика між поодиноким, особливим і загальним. Філософським методом сучасного наукового пізнання є матеріалістична діалектика, методологічна функція якої реалізується через

систему категорій, принципів і законів. Діалектика осмислює реальний процес пізнання, розглядає науку в єдиному контексті суспільно-практичної діяльності і дозволяє оцінювати перспективи пізнавального процесу.

Тема 10. Основи філософського вчення про розвиток.

10.1. Поняття діалектики. Історичні форми діалектики.

Матеріалістична діалектика є філософською теорією загальності розвитку й універсальним методом теоретичного і практичного освоєння дійсності. Перш за все вона є вченням про розвиток в його найбільш повному, глибокому і вільному від односторонності вигляді. У матеріалістичній діалектиці розуміння всезагальних законів мислення (пізнання) доведене до їх розуміння як відображення загальних законів розвитку об'єктивного світу. У цьому значенні матеріалістична діалектика є наукою про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення.

Матеріалістичну діалектику з боку її будови можна визначити як систему логічно взаємопов'язаних категорій, взаємозв'язок яких виражається законами. Тому матеріалістичну діалектику можна також визначити як систему законів. Закони діалектики, в свою чергу, знаходять узагальнення в принципі розвитку — основоположному принципі матеріалістичної діалектики. Однак це не означає, що він — її єдиний принцип. Уся система принципів такої матеріалістичної філософії є також і системою принципів матеріалістичної діалектики. Однак у цій системі вони підлягають правилам розгортання принципу розвитку I, відповідно, модифікуються. З іншого боку, сам принцип розвитку отримує свою дійсну матеріальну реалізацію в органічній єдності з принципами єдності світу, загального зв'язку, практики тощо. Принципи — це логічна підстава теорії, вихідні положення, які синтезують весь зміст теорії в систему взаємозв'язаних логічних тверджень. У цьому аспекті вони виконують функцію методологічних регуляторів побудови теорії.

Закони діалектики — загальні форми суттєвого зв'язку в процесі розвитку, які виконують важливу методологічну функцію в побудові теорії. Вони (закони), власне, формують предмет теорії як спосіб зв'язку між категоріями, що є фундаментальними поняттями, які відображають різноманітні аспекти процесу розвитку.

Діалектика - вчення про найбільш загальні закономірних зв'язках і становленні, розвитку буття і пізнання, а також заснований на цьому вченні метод мислення та дії. Діалектика як термін використовується в сенсі віддзеркалення загальних законів руху і розвитку об'єктивної дійсності.

Діалектика як поняття вживається в трьох значеннях:

- 1) Під діалектикою розуміється сукупність об'єктивних діалектичних закономірностей, процесів, що діють у світі незалежно від свідомості людини. Це діалектика природи, діалектика суспільства, діалектика мислення, взята як об'єктивна сторона розумового процесу. Це об'єктивна реальність.
- 2) Суб'єктивна діалектика, діалектичне мислення. Вона являє собою відображення об'єктивної діалектики у свідомості.
- 3) Філософське вчення про діалектику або теорія діалектики. Виступає як відображення відображення. Називається вченням про діалектику, теорією діалектики.

В історичному плані прийнято виділяти три форми діалектики: стихійна діалектика Стародавньої Греції, ідеалістична діалектика німецької класичної філософії і матеріалістична діалектика XIX століття.

Саме поняття діалектика народилося у давньогрецькій філософії, де з розвитком античної демократії стало високо цінуватися вміння полемізувати, переконувати, обґрунтовувати свою точку зору. Під діалектикою розуміли мистецтво суперечки, вміння знаходити протиріччя в думках співрозмовника, плідно розвивати обговорювану тему, мистецтво класифікації понять, поділу речей на пологи і види. Видатним діалектиком є Геракліт. Діалектика у нього - це концепція безперервної зміни, що мислиться ним у межах матеріального космосу і в основному є кругообігом речових стихій - вогню, повітря, води і землі. Все тече, все змінюється, в одну річку не можна увійти двічі, оскільки в кожен момент вона все нова й нова. Діалектику Геракліта притаманні ідеї становлення, єдності і боротьби протилежностей, збігу абсолютного і відносного. Звертаючи увагу на джерело зміни та розвитку, Геракліт, як і раніше залишав у тіні проблему поступовості розвитку. Його думка була зосереджена в основному на повторюваності і кругообігу. Він ще не ставить проблеми стрибкоподібності процесу розвитку речей і явищ, переходу однієї якості в іншу, у свою протилежність. У теорії пізнання Геракліт починав з сенсуалізму (від лат. *Sensus* - Сприйняття, почуття). Він навчав про збіг долі, необхідності і розуму, розвиваючи вчення про єдність протилежностей. Його діалектика наївна, але правильна, розроблена в загальній формі і не дійшла до подробиць. Геракліт - перший грецький філософ, який вийшов за рамки суто натуралістичних побудов містики чисел і релігійно-етичних шукань. Він зробив багато в чому успішну спробу визначити єдину об'єктивно-логічну закономірність, що лежить в основі всякого процесу та стану.

Арістотель вважає винахідником діалектики Зенона. Він протиставив мислення чуттєво-сприймається, помітив нестійкість, плинність людських відчуттів і чуттєвого буття. Він відводив головну роль у пізнанні мисленню. Зенон вперше спробували виробити поняття єдиного буття і зробили його основою філософствування. Єдине буття розуміється в нього як безперервне, незмінне, нероздільне, однаково властиве в кожному найдрібнішому елементі дійсності. Воно виключає будь-яку множинність речей в їх русі. Зенон розробив сорок апорій, спрямованих проти руху і проти множинності речей. Він вказав на суперечливість кінцевого і нескінченного, перериваної і безперервного.

Платон представив діалектику як метод аналізу та синтезу понять. Поняття виникають не як підсумок узагальнення чуттєвих даних, а в результаті, які вона колись споглядала у свержчуттєвеному світі, ще не будучи пов'язаною з людським тілом. У Платона діалектика не тільки метод відшукування істини, а й вчення про світ істинного буття як сфери вічних і незмінних ідей.

На відміну від Платона Арістотель вважав, що діалектика має справу не з істинним, а з імовірнісним знанням. Він ввів термін «протилежності». Арістотель, прагнучи пізнати сутність речей через їх поняття, в центр уваги поставив відношення загального до приватного. Він першим створив систему логіки, головне завдання якої бачив у встановленні правил отримання достовірних висновків з певних посилок.

У середні століття діалектика стає однією з теологічних дисциплін, що включали в себе логіку і сінлогістіку. Незважаючи на панування в цілому метафізичного світогляду, філософія Нового часу також висуває цілий ряд чудових діалектичних ідей (Декарт, Спіноза, Лейбніц). Особливе місце діалектика набуває в роботах представників німецької класичної філософії, тому що саме тут вперше в історії філософії була розроблена цілісна діалектична концепція розвитку, похитнути панування метафізичного методу. Найрозвиненішою формою цієї діалектики стала діалектика Гегеля. Однак, у витоків цього методу, пропонуючи часом не менш цікаві та неортодоксальні її різновиди, варто все ж Кант з його антіномією чистого розуму. Діалектичний метод пронизує всі розділи гегелівської системи філософії. Діалектику, або метод розвитку, згідно з Гегелем, слід розуміти як методичне виявлення і розв'язання суперечностей, що містяться в поняттях. Самі протиріччя Гегель розумів як зіткнення протилежних визначень і дозвіл їх шляхом об'єднання. Головною темою його діалектики стала ідея єдності взаємовиключних і одночасно взаємно передбачають один одного протилежностей, або тема протиріччя. Воно належить Гегелем як внутрішній імпульс розвитку духу, який крок за кроком переходить від простого до складного, від безпосереднього до опосередкованого, від абстрактного до конкретного і все більш повного й істинного результату. Таке прогресуючий рух вперед надає процесу мислення характер поступово висхідного ряду розвитку. Вища ступінь розвитку включає в себе, таким чином, нижчу, а остання скасовується в ній саме в цьому неоднозначному розумінні. Саме діалектичний метод дозволив Гегелем критично переосмислити всі сфери сучасного йому знання і культури. У філософії марксизму діалектика розуміється як вчення про найбільш загальні закономірних зв'язках і становленні, розвитку буття і пізнання, а також як заснований на цьому вченні метод творчо пізнає мислення. Таким чином, Маркс і Енгельс, розкривши під містичною оболонкою саморозвитку гегелівської об'єктивної ідеї її раціональне зерно, виробили матеріалістичне розуміння діалектики. У філософії наших днів відтворюються і різні модифікації іншого розуміння діалектики. Кожна з них акцентує і абсолютизує якесь реальне якість буття і свідомості людини в її проекції на всю навколишню дійсність.

10.2. Основні принципи і закони діалектики.

Здавна в історії філософії під принципами розумілося щось первинне, що не потребує доведення, само собою очевидне. Принцип трактувався як основне судження про буття. Як принципів пояснення світу як єдиного Космосу у древніх мислителів виступали ідеї про стихії, першооснову природи (вода, повітря, вогонь). Ідеалісти нав'язували принципи природі, виводили їх з мислення, а не з зовнішнього світу. Такий гегелівський принцип розумної дійсності. Між тим, як і будь-які явища свідомості, принципи вторинні. Вони - продукт філософського пізнання дійсності. На відміну від понять діалектики її принципи суть найбільш загальні ідеї. Ідея - це особлива форма думки. У ній не тільки в концентрованому вигляді виражено світоглядне знання, а й дається нормативна орієнтація пізнавальної та практичної діяльності людини. Серед основних ідей матеріалістичної діалектики особливо виділяється принципи загального взаємозв'язку явищ і принцип розвитку.

10.3. Закони діалектики.

Закон - це об'єктивне, необхідне і суттєве відношення, що має стійкий і повторюваний характер. Як загальне ставлення для всієї сукупності явищ закон не терпить винятків. При одних і тих же умовах дія закону неодмінно й однозначно. Саме дані особливості об'єктивних законів природи і суспільства дозволяють людині свідомо використовувати їх у своїй практичній діяльності. Залежно від простору дії розрізняють закони специфічні (функціонуючі в якій-небудь конкретній сфері буття), загальні (властиві в цілому природі чи суспільству) і загальні, або закони діалектики. Як елементи матеріалістичної діалектики її закони виражають універсальні істотні зв'язки буття. Виступаючи по своїй логічній формі у вигляді суджень, закони діалектики є ставленням єдності протилежних категорій: сутності і явища, якості і кількості, можливості і дійсності, окремого і загального. Закон єдності і боротьби протилежностей - основний закон діалектики. Цей закон визначається як суть, ядро діалектики, так як він розкриває саму істотну сторону розвитку - його джерело і причину.

Єдність і боротьба протилежних начал - внутрішнє джерело руху і розвитку всього суцього. Основні поняття закону - поняття діалектичних протилежностей. Це такі дві сторони єдиного, цілісного предмета, явища, процесу, які взаємно визначають і разом з тим заперечують, виключають одне одного в своєму існуванні: в математиці - плюс і мінус; у фізиці - позитивне і негативне. Єдність протилежностей тимчасово. Боротьба протилежностей абсолютна. Взаємовідносини єдності і боротьба протилежностей складає протиріччя. Розвитку розглядається як процес виникнення, розвитку та вирішення протиріччя.

Суперечності бувають:

внутрішні - характеризують протиборство, зіткнення сторін, тенденцій всередині самого предмета;

зовнішні - це протиріччя між різними предметами.

Визначальними суперечностями є внутрішні.

Основні протиріччя - це протиріччя, що визначає всю сукупність інших протіволожностей. Не основні - це похідне протиріччя, результат і наслідок основного. Антагоністичні протиріччя - це протиріччя між класами та іншими соціальними групами, що характеризуються особливою гостротою, різкою ворожістю між ними. Нерідко формою вирішення таких протиріч є соціальні революції.

Неантагоністичні протиріччя - це протиріччя вирішення яких можливе на шляхах реформ, еволюційних перетворень, це удосконалення предмета, процесу, явища.

Неантагоністичні суперечності можна у відповідних умовах переробляти в антагонічне, і навпаки, антагонізм може слабшати, перетворюватися на неантагоністичні протиріччя.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін розкриває внутрішній механізм розвитку, показує, як безпосередньо відбувається цей процес. Основні категорії, за допомогою яких виражається зміст закону, - це якість, кількість, міра, властивість, діалектичний стрибок. Якість характеризується внутрішню визначеність предмета, тотожну буття предмета, самому його існуванню. Зникнення якості веде до зникнення предмета або перетворення його в інший предмет. Кількість - це зовнішня визначеність предмета, зміна якої в деяких кордонах не тягне за собою зміни. Кількісні

характеристики включають такі показники, як міра, обсяг, ступінь розвитку того чи іншого предмета або явища. Межі, в яких зміна кількості відбувається без зміни якості, називається заходом. А точка, в якій відбувається зміна якості і перехід його в новий якісний стан, - це вузлові точки заходи. Сутність закону полягає в тому, що при накопиченні кількості та досягненні вузлової точки заходи відбувається перехід одного якісного стану в інший. Виник нову якість відкриває нові можливості для кількісного зростання. Цей процес переходу здійснюється за допомогою діалектичного стрибка. Форма або тип стрибка залежить від особливостей розвивається предмета.

Закон заперечення заперечення вказує напрям тенденції розвитку.

Діалектичне заперечення - це такий вид заперечення, який вказує на зв'язок, спадкоємність між попередніми і наступними ступенями розвитку.

Діалектичне заперечення характеризується такою рисою як об'єктивність.

Суб'єктивного заперечення не буває, існують суб'єктивна думка, суб'єктивна оцінка.

Заперечення по своїй оцінці об'єктивно. Друга його характеристика - загальність. Все в світі відбувається через заперечення одних елементів, сторін, властивостей розвивається предмета і виникнення нових сторін, властивостей. І, нарешті, третьою характеристикою діалектичного заперечення є його специфічність. Тобто заперечення завжди здійснюється специфічним способом, який визначається як внутрішньою природою розвивається предмета, так і умовами, в яких здійснюється процес розвитку. Схематичним вираженням даного закону є спіраль, яка розкриває і наступність, циклічність, повторення будь-яких ступенів розвитку, і поступальність у розвитку.

10.4. Альтернативи діалектики.

Діалектичний метод по своїй суті альтернативний метафізичного і еклектичному. Діалектика як спосіб мислення і світорозуміння також протиставляється софістиці. Метафізика відриває протилежності один від одного, не бачить їхні зв'язки чи їх протиріччя. Метафізичний спосіб мислення "за окремими речами не бачить їх взаємного зв'язку, за їх буттям - їх виникнення і зникнення, з-за їх спокою забуває їх рух, за деревами не бачить лісу". Уявлення про метафізику набудуть більш конкретний вид, якщо порівняти дві концепції розвитку - діалектичну в метафізичну. Метафізична розглядає розвиток як тільки зменшення або збільшення (тобто як тільки кількісні зміни) або як тільки якісні зміни без будь-яких кількісних змін, тобто відриває протилежності один від одного. Далі, метафізична концепція бачить джерело розвитку тільки в зовнішньому впливі на річ. Нарешті, вона розглядає розвиток або як рух по колу, або лише як рух по висхідній або низхідній прямій і т.п.

Діалектична ж концепція бачить джерело розвитку в єдності і боротьбі протилежностей, розглядає розвиток як єдність кількісних і якісних змін, як єдність поступовості і стрибків, як розвиток по спіралі. Екстремізм в будь-якій справі також метафізичний, як реакційна позиція. Метафізик впадає в крайнощі, хоче знайти єдиний засіб для соціальних перетворень.

Діалектиці чужа однобічність метафізики, вона не сумісна ні з догматизмом, ні з релятивізмом, які виростають на ґрунті метафізичного відриву абсолютного і відносного один від одного, вона відкидає шарахання з однієї крайності в іншу, претензію судити про все тільки "зі своєї дзвіниці". Діалектика прагне до всебічного вивчення речей і заперечує еклектичне, довільне вихоплення то одного, то іншого в

речі.

Еклектика (грец. *eklego* - вибираю) - метод мислення, що з'єднує в одному побудові, одному відношенні взаємовиключні принципи. Еклектичність непослідовний, його погляди суперечливі. Французький філософ Віктор Кузен стверджував, що філософська система може бути створена з істин, що містяться в самих різних навчаннях. Еклектичний спосіб мислення не вимагає чіткого обґрунтування для з'єднання в уявленні про предмет думки різнобічного змісту. На певному етапі пізнання реальних об'єктів це не позбавлене сенсу, дозволяє зібрати і тримати в полі зору інформацію, яка "має відношення до справи». У науковому пізнанні також нерідкі ситуації, коли відсутня теорія досліджуваного об'єкта, а наявні про нього знання з'єднуються в загальний блок тільки на тій підставі, що вони описують даний об'єкт. Проте в цілому такий спосіб думання є малопродуктивним, оскільки знівелює евристичну цінність і пояснювальні можливості конкуруючих підходів і уявлень концептуальних схем, гальмуючи тим самим процес дослідження. Софістика - це спосіб міркування, заснований на навмисному порушенні законів і принципів логіки, на вживанні помилкових доводів і аргументів, які видаються за правильні. Найбільш поширений софістичний прийом - підміна предмету міркування, заснована не на грі слів, а на часом важковловимий підміні міркувань про відносини між об'єктами в посилках міркуваннями про самих об'єктах у висновках, неправомірному переході від одного рівня реальності до іншого в контексті одного і того ж міркування.

Особливості діалектики як світорозуміння і способу мислення були і залишаються предметом пильної філософської уваги, так як по-перше існували й існують її альтернативи, по відношенню до яких треба довести її переваги, по-друге треба системно представити її власний зміст. Зусилля в цьому напрямку класичної німецької філософії в даний час набули форм роботи зі створення теорії діалектики, як загальної теорії розвитку, логіки і теорії пізнання. Хоча і на сьогоднішній день вона залишається незавершеною. У сучасному складному і суперечливому світі зростає роль діалектики як методу і діалектичної логіки як науки [про цей метод](#), його нормах мислення. Треба вчитися передбачити сумні наслідки хороших починань, треба боятися односторонності, очорнителства і "рожевих окулярів", слід опановувати умінням вести дискусії через розв'язання суперечностей, знаходити шляхи об'єднання різних сил при досягненні добрих, чистих цілей або вирішення проблем. Без урахування ядра діалектики неможливо правильне рішення проблем самостійності республік і існування федерації, простору для ринкових відносин і плановості, існування різних видів власності, свободи і відповідальності і т.д. Діалектика і творчість невіддільні. Бути діалектиком - значить уникати упередженості і суб'єктивізму, утопій і відсталості.

Тема 11. Основний зміст пізнавальної діяльності.

11.1. Сутність пізнання. Суб'єкт і об'єкт пізнання.

Гносеологія, або філософська теорія пізнання виникає разом з філософією, з переходом людського духу від міфу до логосу. «Логос» в давньогрецькій міфології спочатку означав слово, мовлення, а пізніше - думку, поняття, розум, світовий закон. Антична філософія оформлюється як раціональний, розумовий спосіб пізнання світу і людини. Вихідною проблемою теорії пізнання стає проблема ілюзії і реальності, їх

розрізнення, а звідси - проблема гадки і знання, а також проблема обґрунтування можливості досягнення істинного знання. Теорія пізнання є філософським вченням про пізнавальні здатності людини, про природу знання, про можливості досягнення істинного знання, умови і критерії його достовірності. Основними питаннями гносеології є такі :

Як людина пізнає оточуючий світ і себе?

Які етапи, або ступені пізнання?

Що таке істина?

Як відрізнити істинне знання від помилки, хибного знання?

Як можливо (і чи можливо взагалі) досягнути істину?

Пізнання є процесом духовного освоєння світу, спрямованим на досягнення істини, достовірного знання дійсності. Умовою і об'єктивною основою пізнання є суспільно-практична діяльність. Практика розуміється в філософії як матеріальна, чуттєво-предметна діяльність людей. Практика як перетворення людиною природного і суспільного середовища є самим способом існування людини. Практика є основою пізнання, його метою, а також критерієм істинності знань. Практика дає матеріал пізнанню, визначає характер його засобів, рівень і особливості відображення дійсності, зумовлює формування об'єкта і суб'єкта. Практика не лише породжує пізнавальні здібності людей, але й створює ту соціальну атмосферу, що сприяє отриманню знань, їх накопиченню, забезпечує передачу їх іншим поколінням. На основі практики виникає потреба в подальшому розвитку знань. Процес пізнання є опосередкованим процесом взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання. Він має три складові :

А) суб'єкт (той, хто пізнає);

Б) об'єкт (те, що пізнається);

В) інструменти, або засоби пізнання (в якості посередників можуть бути матеріальні засоби – власне тіло, знаряддя праці, прилади або ідеальні - поняття, категорії, художні образи тощо). Розрізнення суб'єкта і об'єкта є не тільки фундаментальною опорою всієї гносеології, але й людської діяльності загалом. Практична діяльність людей є основою духовного освоєння ними світу. На відміну від тварини, яка ототожнюється з власною життєдіяльністю і не усвідомлює її схему, не виділяє себе з оточуючого середовища, не змінює, а лише пристосовується до нього, людина в своїй діяльності протиставляє себе об'єктивному світу. Тому об'єктивна природа всієї реальності існує тільки для людини. Людина змінює світ свого існування, тому для неї особливої значущості набуває його об'єктивний зміст, яким світ є насправді, самим по собі. Об'єкт - не тотожний об'єктивній реальності. Об'єкт - це те, що виокремлюється людиною в процесі практичної життєдіяльності, з об'єктивного зв'язку_природи і суспільства і на що спрямоване її пізнання. Об'єкт пізнання може бути як матеріальним, так і ідеальним.

Сам суб'єкт теж є певною ступінню освоєння об'єктивної дійсності, тому під суб'єктом розуміється не просто людина як така, з органами чуття і мозком, даними від природи, не «гносеологічний робінзон», а людина як суспільно-історична істота, яка змінюється в історії і змінює свої уявлення про світ і про власну суб'єктивність. Процес пізнання не здійснюється в окремій голові окремого індивіда, він не є виключно психологічним процесом. Було б помилкою вважати, що можна вивчити «природу» людини . Устрій її органів сприйняття, характер психічних процесів, - і тоді

зрозуміти структуру і межі людського пізнання. Насправді ж все в людині - від сприйняття до вищих форм мислення - формується історично, в соціально-культурному середовищі. Своєю діяльністю людина ніби накладає печатку на світ, він стає олюдненим світом, сповненим людським сенсом і значенням. Природа, наприклад, виявляє свою об'єктивність, свої властивості лише тою мірою, якою вона перетворюється людською практикою. Навіть зоряне небо, в якому людська праця реально нічого не змінила, стає предметом людської уваги, предметом пізнання, лише коли воно перетворюється практикою на засіб орієнтації в просторі і часі, на природні компас, годинник, календар. У світі людського буття, сповненого суб'єктивним, людським змістом, протиставлення об'єкта і суб'єкта щезає. Але воно залишається в теорії пізнання. Поділ на об'єкт і суб'єкт є невід'ємною рисою гносеології, адже без такого поділу втрачається сам сенс пізнання - осягнення реальності в її «справжності», достеменності, а не ілюзорності. Це важливо підкреслити, тому що деякі напрямки сучасної філософії відмовляються від уявлення про суб'єкт і об'єкт пізнання. Єдиною реальністю тут стає безпосереднє переживання суб'єктом свого власного буття, тобто суб'єкт і об'єкт ототожнюються. Інша крайність - абсолютизація протиставлення суб'єкта і об'єкта (як протиставлення людини - світу об'єктивної реальності). Класична філософія поставила на місце людини як цілісного, соціально-культурного суб'єкта лише абстракцію людини (людину, як мислення), а буття розумілося там, як таке, що позбавлене людського виміру, як буття над і поза людиною. Причиною такого підходу був культ науки, орієнтація на неї, як на зразок будь-якого знання. За часів Просвітництва виникає думка, що тільки наука в змозі розкрити всі таємниці природи і вирішити питання про сенс життя і призначення людини. Тоді як наукове знання - це всього лише знання про обезлюднений світ, про світ речей і речових відносин, де навіть людина розглядається, як об'єкт серед інших об'єктів природної реальності. Гносеологія повинна розрізняти суб'єкт і об'єкт (адже ми прагнемо отримати достовірне, об'єктивне знання і про сам суб'єкт, наприклад, - про душевний стан іншої людини). Але цей гносеологічний кут зору не повинен абсолютизуватися, оскільки пізнання є лише часткою цілісного процесу освоєння світу людиною. Крім пізнавальної діяльності, є практична життєдіяльність людей, а також - світ культури і людської духовності. Людина та її світ є часткою універсального буття. І тут не може бути розриву між суб'єктом (людиною) і буттям. Буттям є і об'єкт, і суб'єкт. Це означає, що завжди треба усвідомлювати відносність гносеологічного поділу на суб'єкт і об'єкт, його доцільність тільки в рамках пізнавальної діяльності. Пізнання може бути правильно осмисленим, якщо воно розглядається у зв'язку з усіма формами людського життя в світі природи і культури.

Основними настановами та ідеями сучасної гносеології є наступні. 1. Пізнання є процесом саморозкриття об'єктивного буття через буття людини. Пізнавальна діяльність є часткою всієї життєдіяльності людини, а людське буття - часткою універсального буття світу. Завдання гносеології - пізнати об'єкт в його єдності з буттям людини як суб'єктом пізнання.

Суб'єкт пізнання включений в універсальне буття, в реальний світ, у зв'язки з іншими суб'єктами. Тому суб'єкт в сучасній гносеології розуміється як комунікативний суб'єкт (такий, що формується, усвідомлює себе і пізнає світ через інтерсуб'єктивний простір, через спілкування з іншими).

Об'єкт пізнання не є обезлюдненим світом, він може бути представленим принаймні трьома сферами: а) природним середовищем, що існує незалежно від людини і досліджується традиційними методами наукового пізнання ; б) світом культури та історії, що створюється сукупною діяльністю людей; в) внутрішнім світом людини - світом людських переживань, почуттів, уявлень. Для пізнання людської духовності і культури потрібні особливі методи, тому в сучасній філософії розроблена методологія соціального і гуманітарного знання.

Процес пізнання укорінений в життєвому світі людини, тому наука є однією з декількох можливих видів знання, її постійними супутниками є донаукове і познаукове знання, значення яких є не меншим, ніж науки.

11.2. Основні форми і способи пізнання.

У теорії пізнання прийнято розрізняти чуттєві і раціональні форми пізнання. Пізнання починається з чуттів. Людина має органи чуття (зір, дотик, слух, нюх, смак). Завдяки ним вона отримує чуттєве знання про світ. Чуттєве пізнання має три основні форми: відчуття, сприйняття і уявлення. Відчуття - первинний елемент чуттєвого пізнання. Відчуття є даними про окремі властивості предметів. Сприйняття - цілісний наочний образ предмета. Уявлення - цілісний образ предмета, що зберігається в пам'яті або в уяві. Раціональне пізнання - це процес мислення, логічне пізнання. Воно теж має свої форми - поняття, судження, умовивід. Поняття - узагальнення, яке дає змогу отримати знання про суттєві ознаки даного класу речей. Поняття фіксується в слові, але не тотожне йому. Судження - це форма мислення, яка стверджує або заперечує зв'язок між предметом та його ознаками, відношення між предметами або факт існування предмета. Судження може бути істинним або хибним, його граматичною формою є речення. Умовивід - форма мислення, завдяки якій з одного або кількох суджень виводиться нове. Найбільш важливою формою мислення є поняття. Раціональне пізнання навіть називають поняттєвим знанням. Акт пізнання - це завжди єдність його чуттєвої і раціональної форми. Чуттєве пізнання здійснює безпосередній зв'язок з об'єктом, раціональне - відображує загальні, істотні властивості предметів і явищ, які недоступні чуттєвому пізнанню. Раціональне пізнання не зводиться до простої суми даних органів відчуття та їх комбінування (як вважали емпіристи XVII ст., стверджуючи, що немає нічого в розумі, чого до того не було б у відчуттях). Результати мислення дають нове знання, але, крім того, ще й активно впливають на структуру і зміст чуттєвого пізнання. Але яким же чином мислення в змозі охопити те, що не дається в почуттях? Це стає можливим завдяки тому, що мислення, раціонально-логічна форма пізнання є аналогом і відображенням практичної діяльності. Саме практичне перетворення об'єктів виявляє їх внутрішні потенції і властивості. Змінюючи предмети, формуючи їх, створюючи нові об'єкти, які не дані природою, людина осягає їх суттєві зв'язки, постійні форми, тобто те, що залишається відносно незмінним, стійким у зміні зовнішніх форм предмета. Так виникають поняття - форми мислення, що відображають загальні, істотні, суттєві властивості і відносно сталі, стійкі відношення предметів, явищ, процесів. Поняття втілюють в собі не лише знання про об'єкти пізнання, але і знання про суб'єкт, його активність, про рівень розвитку практичної діяльності. Та сама людська чуттєвість не є природним даром, не є виключно фізіологічною або психічною властивістю людини, а є результатом суспільно-історичного життя. «Формування п'яти зовнішніх чуттів - це справа всієї

попередньої історії» (К. Маркс). Здатність, наприклад, естетично сприймати предмет не задається анатомо-фізіологічними особливостями вуха чи ока. Музично чутливе вухо і сприйнятливий до краси око породжуються людською історією і культурою. Відомо, що художньо «невиховане» око сприймає декілька десятків відтінків, а око художника - сотні, хоча фізіологічної різниці в їх органах немає. Тільки музика пробуджує музикальні почуття, для немuzикального вуха найкраща музика позбавлена сенсу.

У філософії визначають ще одну форму пізнання - інтуїцію. Інтуїція є безпосереднім осягненням справжньої сутності реальності. Інтуїція є раптовим осягненням і проникненням в суть речей. Розрізняють інтелектуальну і містичну інтуїцію. Результатом інтелектуальної інтуїції є, наприклад, очевидність математичних аксіом. Інтуїтивне прозріння є завершальним шляхом наполегливої розумової праці (легенди та оповідання про Архімеда, Ньютона, Менделєєва, Ейнштейна та інших великих мислителів свідчать, що інтуїція до будь-кого не приходить і дурну голову раптом і даром не просвітлює). Містична інтуїція є результатом напруженого душевного життя, духовних зусиль, емоційних переживань. Шляхом містичної інтуїції відкривається світ вищої реальності.

Способи пізнання розрізняють за сферою їх застосування, адже різні предметні галузі потребують і різних підходів. Так, предметом пізнання може бути природна реальність, а може бути світ людської історії та культури, або - внутрішній світ людини. Вони потребують різних способів пізнання. Причому чим більш складним і розвиненим є предметна реальність, яка пізнається, тим більшу активність набуває об'єкт пізнання, з якою суб'єкту потрібно рахуватися. Наука, що досліджує природну сферу, спирається на експериментальні дані про предмет пізнання. Експеримент є своєрідним насиллям над природою. Як дитина, що хоче дізнатися, що там, всередині іграшки, і для того ламає її, так і вчений-експериментатор безцеремонно втручається у зв'язки природного цілого. Не випадково, один із засновників європейської науки Г. Галілей порівнював експеримент з «іспанським чоботом» (різновид страти в епоху середньовіччя), в який затискується природа, щоб вона вимушена була б розкрити людині свої таємниці. Основна настанова наукового підходу - володіння (за зразком володіння мертвими речами). Але вже експеримент з живою матерією потребує від людини обережності, уваги до внутрішньої активності і самостійності живого (живе - небайдуже до себе, його існування вибіркове). Експерименти з людиною - взагалі неможливі, якщо є мета впізнати її душу, її саму, а не особливості її психіки. Тому розрізняють такі способи пізнання, як пояснення, розуміння і рефлексію.

Пояснення - настанова наукового знання, що потребує розкриття причинно-наслідкового зв'язку явищ, доведення, обґрунтування. Пояснення - це позиція суб'єкта в ролі стороннього, коли суб'єкт не розглядає те, що відбувається в світі як таке, що відбувається і з ним. Це позиція чужого, судді над світом речей

Розуміння і рефлексія - два способи осягнення людського світу, світу людської культури, історії, людської суб'єктивності. Культурно-історичні явища є результатом людської діяльності, в них втілені мотиви, цілі, цінності людини. Розуміння і є розкриттям суб'єктивного, смислового плану соціально-культурної реальності, життєвого світу людини, світу її душі. У XX ст. Виникає спеціальне філософське вчення - герменевтика, що досліджує процеси розуміння. Рефлексія - самопізнання,

самоусвідомлення. Рефлексія як розуміння людиною себе безпосередньо пов'язана з розумінням іншої людини. Як можна зрозуміти іншу людину і чи є прозорим для себе власне «я»? Розмірковуючи над цією проблемою, філософи пропонували такі шляхи, як пізнання іншого «я» за аналогією з собою, через «вчування» в світ іншої людини, через співпереживання. Але проблема полягає в тому, що людина не народжується зі знанням власного «я», розвиток самосвідомості здійснюється через спілкування з іншими, через інтерсуб'єктивний простір. Людина спочатку дивиться в дзеркало іншої людини, щоб зрозуміти себе. Тому людина сприймає іншого за аналогією з собою, але себе розуміє через аналогію з іншим. Явище зустрічі з «ти» і є тим місцем, де виникає само «я». Пізнати іншу людину можна тільки через її активне саморозкриття, через її готовність до діалогу, через її одкровення. За словами одного з філософів, одкровення є там, де реальність сама, своєю активністю, відкриває свій сенс і свою присутність. І щоб це одкровення здійснилося, потрібна співучасть «я» і «ти». Не змінившись сама, не зазирнувши у власне серце, людина не може розраховувати на одкровення іншого.

11.3. Види і рівні знання. Знання і віра.

Сучасна гносеологія особливу увагу приділяє факту існування поряд з науковим знанням, (яке довгий час вважалось вершиною будь-якого знання) інших видів знання - ненаукового і позанаукового. Наукове знання є об'єктивним, доказовим і обґрунтованим знанням про речі і речові відносини, про об'єктивний світ явищ природної та соціальної реальності. Наукове знання є таким, що не терпить «домішків» суб'єктивності, людських сенсів і значень у власному змісті. І хоча абсолютно вилучити з наукового знання суб'єктивний момент неможливо, особливо із соціального знання, загальна настанова науки - отримання об'єктивного, незалежного від людської позиції знання. Донаукове знання - це повсякденний досвід людства, «житейські знання». Донаукове знання має переважно безписемний характер. Донаукове знання є єдністю чуттєвого, раціонального і мовного досвіду людства. Одним із найхарактерніших виявів донаукового знання є так званий «здоровий глузд» і народна мудрість. Позанаукове знання - це філософське знання (хоча воно і є спорідненим з науковим, але не тотожне йому), художнє (мистецтво, наприклад, безумовно є і формою пізнання в художніх образах), а також такі види знання, які називають паранормальними знаннями, псевдонаукою і девіантною наукою. Паранормальне знання - це знання про деякі таємничі природні і психічні сили, можливість пізнання яких заперечується офіційною, загальноприйнятою наукою. Дослідники паранормальних явищ вважають, що ці явища не можна вивчати засобами науки. Містика, спіритизм, парапсихологія можуть бути названі паранормальними знаннями. Псевдонаука, на відміну від паранормального знання, користується науковими методами, але за своїм змістом є повною карикатурою на науку. До псевдонауки можна віднести френологію (як спробу виявити здібності людини за розміром і формою черепа), уфологію, що збирає свідчення про зустрічі з інопланетянами, астрологію та ін. Девіантна наука (девіація - відхилення) - та наука, що відрізняється від загальноприйнятих стандартів, еталонів науки, або не вписується в її проблематику. Девіантною наукою займаються люди, які мають наукову підготовку, але яких не визнає наукове співтовариство. У ролі девіантних науковців колись була значна частина вчених, наукові результати яких не були зрозумілі їх сучасникам (Г. Мендель, В. Вернадський, К. Ціолковський, М. Чижевський та ін.).

Рівні знання є ступенями його досконалості. З часів Платона став узвичаєним такий поділ знання на рівні:

гадка, або «докса», доксихне знання, це знання неперевірене, приблизне, імовірне, засноване на чуттєвому сприйнятті чи уяві;

наукове знання, або «епістеме», епістемне знання, засноване на узагальненні чуттєвого досвіду, логіко-дискурсивне, тобто виводне, доказове і обґрунтоване знання;

мудрість («софія»), софійне знання, яке не обмежується об'єктивним знанням про світ, але й наповнює його людським сенсом, пов'язує з корінними проблемами людського існування (софійним знанням є знання філософське).

Здавна в філософії існує традиція розмежовувати і навіть протиставляти знання і віру. Найчастіше під вірою розуміють саме релігійну віру як віру в надприродне. Проте віра - це не тільки основне поняття релігії, але і найважливіший компонент внутрішнього духовного світу людини і елемент пізнавальної діяльності. Яка ж різниця і який зв'язок між вірою і знанням? І чи дійсно віра притаманна пізнавальній діяльності?

Якщо знання завжди претендують бути об'єктивним відображенням дійсності, то віра, на відміну від знання, є свідомим визнанням чогось істинним на підставі суб'єктивної значущості. Віра є бездоказовим (тобто таким, що не вимагає раціонально-логічного доказу) ухваленням певних думок, положень і визнанням їх істинними. У пізнавальному процесі віра виявляє себе як упевненість в істинності наукових висновків, висловлених гіпотез, в достовірності певних очевидностей (аксіом та постулатів). Ейнштейн, наприклад, вважав, що без віри в пізнаваність світу не може бути природознавства. Таким же серйозним було ставлення і Гегеля до віри як необхідного моменту пізнавальної діяльності. Віра, на думку Гегеля, це "знання в особливій формі", сенсом якого є не доведення, а необхідність покладатися на щось, що неможливо до кінця схопити за допомогою глузду. Ми віримо в існування зовнішнього світу, в тривимірність простору, в безповоротність часу, у розвиток науки тощо.

11.4. Проблема істини в філософії : основні концепції істини.

Проблема істини є корінною проблемою філософії. Істина - це те, що відкрито, що вже не є таємницею для людини (грецьке слово, що позначає істину, буквально означає «неприхованість»). За висловом філософа М. Хайдеггера, істина - «це відкритість буття». Філософія спрямована на досягнення істини в її повноті, на вияв граничних основ буття і мислення, на визначення самого сенсу людського існування, осяяного ідеалами істини, добра і краси. Філософська істина - це вияв сенсу універсального буття через буття людини, в єдності її чуттєвих, раціональних, естетичних, моральних і релігійних сил. На відміну від філософії, наукове пізнання орієнтоване на істину в її частковості. Знання у суто гносеологічному плані відносно незалежні від цінностей добра і краси. Наукова, об'єктивна істина (або гносеологічна форма істини) - це відповідність наших знань дійсності, адекватне відображення об'єктивної реальності в людському мисленні. Або іншими словами - істина є знанням про об'єктивний зміст дійсності. Об'єктивна істина - це такий зміст знання, який не залежить від людини і людства (тобто тут стверджується незалежність від людини не самого знання, а його змісту, саме в цьому полягає суть об'єктивності наукових знань). Ще Арістотель визначав істину як відповідність наших знань самим речам. Антична філософія бачила в пошуку істини мету і сенс людського існування. Уся класична

європейська філософія абсолютизувала гносеологічну потребу людини в досягненні достовірного знання про світ. Вважалося, що істини науки спроможні допомогти встановити гармонію людських стосунків, побудувати справедливе суспільство, утвердити людську гідність і зробити людину вільною і щасливою. Вся класична культура (і в цьому її велич) визнавала цінності істини, добра і краси, але шляхом здійснення цих ідеалів вважала розвиток науки, оволодіння законами природи і суспільства. Тому проблема гносеології, проблема можливості досягнення істини, була тут центральною проблемою.

З часом визначення істини як відповідності знань об'єктивній дійсності, світу, яким він є сам по собі, виявило свою суперечність. Перепоною на шляху досягнення так зрозумілої істини постала сама людина - її приладдя, інструменти пізнання, суто людський характер чуттєвості і мислення, доводи корисності. Дійсно, людина не може «вистрибнути» з себе, відкинути суб'єктивні форми організації власної пізнавальної діяльності. Пізнання не може здійснюватися без «домішків» людської суб'єктивності (адже пізнає сама людина, і будь-яке знання завжди є людським знанням). Тоді як можна отримати об'єктивне знання про світ?

З'являються сумніви щодо можливості пізнання об'єктивної істини. Стверджується, що не існує єдиної істини для всіх, в кожного своя істина, своя інтерпретація реальності, відповідна запитам і потребам самої людини. Виникає агностицизм, - така філософська позиція, що заперечує можливості досягнення істини, об'єктивного знання про світ. Найбільш послідовним варіантом агностицизму в класичній філософії стала філософія Д. Юма, який вважав, що все пізнання має справу з людським досвідом і в принципі не може вийти за його межі. Агностиком був і І.Кант, котрий вважав, що сутності речей абсолютно приховані від людського розуму. Сучасні варіанти агностицизму відстоюють ідею умовності нашого знання або просто скасовують саму проблему істини, проголошуючи її марною, ненауковою, а саму людську потребу в істині - примітивною вірою незрілої свідомості.

Німецький філософ Г.Гегель був одним із палких критиків агностицизму. Він захищав спроможність людського розуму досягнути істину. Гегель обґрунтував той факт, що об'єктивна істина - це не просто відображення наявного стану речей, існуючих конкретних явищ. Істина - це об'єктивне відображення реальності, але - в її сутності, в її суттєвих, істотних характеристиках. Сутність предметів - це довершення їх змісту та його виявлення людською діяльністю. Тому людська суб'єктивність не є лише чимось таким, що заважає отриманню об'єктивного знання про дійсність, а, навпаки, тільки через людську діяльність розкривається справжній зміст речей, їх загальна основа, сутність. Практична діяльність, у процесі якої змінюється дійсність, не може скасовувати або змінювати об'єктивні закони реальності. Практика змінює тільки форми існування світу, олюднює його, але згідно з його законами. Через практичну діяльність закони і сутності речей виявляють себе. Тому проблему істини не можна вирішити абстрактно (тобто в суто гносеологічному плані, у формі виключно інтелектуального процесу), без врахування соціальних умов її досягнення. Людина спроможна отримати об'єктивну істину завдяки тому, що її практична діяльність «вписана» в саму реальність, здійснюється саме за об'єктивними законами, але, разом з тим, відповідно до людських цілей, потреб, цінностей. Потрібно лише пам'ятати, що істина є процесом: її не можна розуміти як готове знання, незмінне і дане раз і

назавжди. Істина, за висловом Гегеля, не є відкарбованою монетою, вона не дається в готовому виді, її не можна, як монету, покласти в кишеню. Ніколи не можна сказати, що ти володієш абсолютною істиною. Істина є нескінченним процесом наближення до об'єкта, який сам знаходиться в розвитку. Об'єкт розкриває все нові грані завдяки людській суб'єктивності, людській практиці. Тому суб'єктивна сторона істини не є чимось таким, що лише заважає пізнанню об'єктивного змісту. Насправді ж суб'єктивна діяльність є формою виявлення і формою розвитку самого об'єктивного змісту. Істина як процес є об'єктивною за змістом, але суб'єктивною за своєю формою. Об'єктивна істина є єдністю абсолютного і відносного моментів, або - єдністю абсолютної і відносної істини. Термін "абсолютна істина" має три значення:

повне, точне, вичерпне знання, тобто істина " в останній інстанції" (у такому розумінні абсолютна істина - ідеал пізнання, який є принципово недосяжним); певна сума елементарних знань ("вічних істин"), що мають характер констатацій фактів (наприклад, "Волга впадає у Каспійське море", "Марс є планетою Сонячної системи" тощо); знання, яке зберігає своє значення, не спростовується, а лише доповнюється і уточнюється з подальшим розвитком науки.

Абсолютність істини не може розумітися як абсолютно завершене і остаточне знання. Абсолютність істини означає її стійкість, сталість, неспростовність. Мається на увазі, що будь-яке знання, яке претендує на істинність, містить в собі дещо таке, що знайдене на віки, що є безумовним і безперечним надбанням людства. Разом з тим, світ є нескінченним і невичерпним, нескінченним, невичерпним і неостаточним є і його пізнання. Тому будь-яке істинне знання буде уточнюватися, доповнюватися, поглиблюватися. Відносний бік істини полягає саме в такій неповноті, неостаточності. Таким чином, істина є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона є єдністю абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. За своєю природою, характером і цілями пізнання є необмеженою і може давати об'єктивне відображення світу. Але істина завжди конкретна, тобто історично зумовлена і багатопланова. Абстрактний підхід до неї перетворює істину на оману. Помилковим, хибним знанням стає та істина, яка поширена за межі її чинності.

Сучасна гносеологія відображає всю суперечливу історію усвідомлення істини. Істина в гносеології і досі розуміється неоднозначно. Снують принаймні чотири найбільш поширені концепції істини: когерентності, прагматична концепція, концепція конвенціоналізму і концепція відповідності (кореспонденції). Концепція логічної когерентності («когеренція» - зчеплення, зв'язок) фактично замінює поняття істинності поняттям правильності мислення. Під когерентністю розуміється логічна узгодженість знання з самим собою, його внутрішня несуперечливість, бездоганність висловлювань, точність мови науки. Але концепція когерентності навіть не ставить проблеми «виходу до реальності», проблеми відповідності знання самій об'єктивній дійсності. Безумовно, система знань має бути логічно стрункою, але це повинно доповнювати розуміння об'єктивної істини, а не відміняти її.

Прагматична концепція істини (гр. Слово «прагма» означає діло, дію) теж відмовляється від вирішення проблеми об'єктивності істини. Пізнання розглядається представниками прагматизму як засіб пристосування до зовнішнього середовища з метою успішної діяльності. Істина для них - це те, що відповідає принципу корисності, ефективності людського досвіду. Оскільки запити, потреби і уявлення про

користь є досить різними, тоді не може бути об'єктивної істини, є лише суб'єктивні уподобання людей.

Концепція конвенціоналізму виходить з того, що поняття істини має умовний характер, істина може інтерпретуватися вченими по-різному. В основі наукових теорій лежать умовні і довільні домовленості й угоди (конвенції), прийняті на даний час у науковому співтоваристві.

Концепція відповідності (кореспонденції) має два варіанти. Одні філософи визнають можливість об'єктивної істини як такого знання, що відповідає об'єктивній реальності в її сутності. Інші філософи обмежуються уявленням про відносність істини, істина для них - таке знання, що відповідає всього лише чуттєвому досвіду або емпіричним фактам. Який же критерій істини? Як можна відрізнити істинне знання від хибного, від помилки? Єдиного критерію, абсолютного і безперечного, як універсального ключа до істини, не існує. Але певні критерії все ж таки є. Розрізняють практичний, логічний і естетичний критерії істини. Основним в даному випадку є критерії практики. Знання є істинним, якщо воно отримало підтвердження - прямо або опосередковано - на практиці. Якщо фізики відкрили певні закономірності і, виходячи з того знання, було зроблено літак, або - відкрили формулу гена і відтворили живий організм, - знання вважається перевіреним на істинність. З іншого боку, знання часто набагато випереджають можливості практики. Практична неперевіреність знання на даний момент ще не означає, що воно не є істинним. Тому критерій практики не є абсолютним. Інший критерій - логічний: нове знання, принаймні, не повинно суперечити фундаментальним законам, що вже перевірені практикою, або основним положенням певної теорії. Хоча і тут ми маємо справу з досить відносним критерієм: народження нової теорії часто йшло врозріз із загальноприйнятим знанням. Логічний критерій передбачає лише внутрішню несуперечливість теорії, це необхідна, але недостатня ознака істинного знання.

Одним із критеріїв істини в науці є естетичний критерій - краса ідеї, теорії, гіпотез (їх гармонія, досконалість форми, внутрішня співмірність) є запорукою їх істинності. Результатом наукового пізнання є знання-інформація. Інформація - сума фрагментарних даних про об'єкт пізнання. Тому інформованість, обізнаність людини в чомусь, ще не означає її справжньої освіченості. Освічена людина - та, яка володіє системним і універсальним знанням. Але ще Геракліт казав, що «багатознання розуму не навчає» (знання багато чого у відриві від цілого). Або як про це з сумом писав один з англійських поетів: «Де наша мудрість, втрачена заради знання, де наші знання, втрачені заради інформації». Інформація - мертве знання, яке втратило будь-який зв'язок із мудрістю, з людським сенсом знання. Крім знання-інформації є знання-мудрість. Мудрість вже не є результатом виключно пізнавальної діяльності. Мудрість - вміння застосувати знання в особистому житті, наповнити їх людським сенсом. Мудрість - у вмінні перетворити знання із засобу «досягнення і володіння» на засіб відповіді на питання, «як жити». Мудрість - це вміння жити згідно з цінностями істини, добра і краси, не руйнуючи їх єдності. Істина - це не тільки відображення в наших знаннях об'єктивної сутності реальності (гносеологічний аспект істини). Істина в філософії розуміється в більш глибокому значенні. Істина є відкритість, одкровення буття для людського серця і через нього. Не випадково в українській філософії з часів Г. Сковороди утвердилася традиція «філософії серця»: пізнання сутності буття

можливе тільки через «сердечне пізнання» : пізнання Бога, світу, людини можливе тільки через любов до Бога, до світу, до людини. Буття відкриває себе, висвітлює свою сутність і сенс через людське життя , через духовні зусилля людини бути людиною. Знайти істину означає бути істинним. Істина здобувається не тільки інтелектом, але й волею, всією повнотою людського духу. За словами одного з філософів, «істина не дається морально пошкодженій людині». Сутність істини - це мудрість життя, це вміння жити «по істині». Істина - це шлях і життя («Я є шлях, і істина, і життя», було сказано Ісусом). Мудрість, життя «по істині», - це мужність жити в Бозі.

Тема 12. Філософський аналіз суспільства.

12.1. Поняття суспільства.

Перш за все, ми звертаємо увагу на багатозначність поняття "суспільство". Існує концепція, що суспільство – це частина природи, яка відокремилась і тому продовжує жити і розвиватись за законами природи /натуралістична трактовка, теорія соціального дарвінізму – де головне в суспільстві– боротьба видів або класів , виживання сильних /. Друга концепція – феноменологічна – суспільство розглядається як середовище людини з її суперечливими зв'язками і відносинами. Третя концепція – це соціальна форма руху матерії, яка має спеціальний статус і свої особливості. Основною категорією цього статусу є наявність суспільного буття, що розвивається під егідою людини. Четверта концепція – суспільство – це людство в цілому, це історично визначений спосіб існування і спілкування людей в їх сукупності. Існує ще і теологічне тлумачення, яке трактує суспільство, як результат божественного творіння. Найбільш доцільно поняття суспільства розглядати не як конгломерат сукупності людей та творених ними суспільних діянь, а як цілісну систему історично визначених форм суспільних відносин, що складаються в процесі діяльності людей по приведенню природи і власного життя у відповідність до своїх потреб. Але мало сказати, що суспільство - це система. До цього слід додати, що наявність розумних людей в ньому перетворює систему на живий, вічно рухомий і відновлюваний механізм, який має свій початок, розвиток, занепад і перехід до нового ступеня; тобто розглядати феномен суспільства ми повинні завжди діалектично.

12. 2. Матеріалістичний та ідеалістичний підходи до розуміння суспільства.

Існують два підходи до розуміння суспільства та його історії – матеріалістичний та ідеалістичний – . Про це чітко говориться в праці К. Маркса – до критики політекономії. Передмова /твори, т. 13 стор.6-7/. Ідеалістичний підхід – вважається першопричиною розвитку суспільства – дух, ідею, свідомість /наприклад, вчення що соціальний поступ, як результат розвитку абсолютної ідеї /. Матеріалістичний підхід визначається тим , що суспільство розвивається в першу чергу на базі матеріальних чинників, зокрема виробництва. К. Маркс розглядає наявність у суспільстві двох факторів – матеріального та ідеального. Матеріальні фактори займають провідне місце, вони виражаються в наявності виробничих відносин, які в своїй сукупності складають економічний базис суспільства. Ідеальні фактори є відбитком матеріальних факторів і складають в своїй сукупності надбудову. Таким чином, К. Маркс ввів в історіографію принцип матеріалістичного розуміння історії /на відміну від ідеалістичного принципу/, суть якого зводиться до того, що не суспільна свідомість визначає суспільне буття, а, навпаки, суспільне буття визначає суспільну свідомість.

Цей принцип є виразом розв'язання основного питання філософії в його першій частині /по відношенню до аналізу суспільної реальності в матеріалісти тому підході, і цим принципом ми повинні керуватись в своїй науковій та практичній роботі. З цього принципу зовсім не випливає, що буття повинно "поглинати" всю свідомість, всю духовну культуру. Навпаки, ми повинні виходити з того, що суспільна свідомість, яка має відносно самостійний характер, може і повинна активно впливати на розвиток суспільного буття. Ніякого "економічного детермінізму" не повинно бути, але пріоритет економіки над суспільним знанням /наприклад, політикою/ треба визнавати. Визначимось в суті основних категорій в соціальній філософії. Суспільне буття – це категорія, що виражає всі сторони і види матеріального життя людини /матеріальне виробництво, побут, сім'я, відпочинок тощо /. Суспільна свідомість – це духовне життя людини, це відображення суспільного буття в свідомості людини. Між цими категоріями існує нерозривний зв'язок, в якому повинно передувати буття /тобто економічна сторона /. Який характер має буття /тобто виробничі відносини/, такий характер має і суспільство, його побут, державна система тощо. Щоб вийти з кризи, слід перш за все вдосконалювати економічну систему, здійснювати приватизацію власності, налагоджувати фінансово-кредитну систему тощо.

12.3. Соціальна антропологія про людину.

Поняття людини означає людину взагалі, тобто включає сукупність всіх властивостей та атрибутів людини. Будучи абстракцією це поняття має два реальних втілення – окрема людина та людство в цілому. Кожен з нас, будучи окремою, незалежною від інших людиною, із своїм власним життям, поглядами, цінностями і т.п., є людиною настільки, наскільки в ньому є спільного всім людям. Людство в цілому складається з окремих людей, і кожна окрема є членом людської спільноти. Людина та суспільство є предметом вивчення багатьох наук – анатомії, психології, медицини і т.п., проте вони вивчають людину абстрактно – їх цікавить тільки якийсь окремий аспект життя людини. Людина у всій повноті її прояв піддається осмисленню тільки засобом та методом філософії. Людина в цілому, безвідносно до світу та суспільства є предметом вивчення такої дисципліни як філософська антропологія; соціальне буття людини вивчає соціальна філософія. Людину вивчають багато інших наук. Питання "що таке людина?" одне із найдавніших питань, які ставило собі людство. Найчастішою відповіддю на це питання була спроба дати родовидове визначення, як, наприклад: людина – це політична тварина, людина – це розумна тварина, людина – це тварина, яка виробляє знаряддя праці. Наукові теорії, які таким чином намагались розв'язати проблему сутності людини, можна умовно розділити на 2 напрями: перший – це біологічні теорії, другий – теорії соціологічні. Перші теорії виходять із розуміння людини як частини природи і пробують дати визначення людині як біологічному виду. Теоретична неспроможність таких теорій проявляється в тому, що практично неможливо виділити якусь біологічну ознаку, яка б чітко відділяла людину від інших живих істот, оскільки і у багатьох тварин існують елементи розумної поведінки, елементи соціальної організації і, навіть, виробництво знарядь праці. Подібні теорії в кінцевому рахунку мають антигуманістичну спрямованість, оскільки вони, так чи інакше, намагаються підмінити моральні принципи біологічними - природного добру, розвитку популяції і т.ін. Другий вид теорій – теорії соціологічні. Вони намагаються звести сутність людини до її включності в соціальну структуру

суспільства, виходячи із уявлення про те, що людина я частиною суспільства, тобто частиною певної виробничо-цивілізаційної структури. Яскравим прикладом такої теорії є теорія Маркса, який писав, що сутність людини – це сукупність всіх суспільних відносин. Теоретична недостатність подібних теорій в тому, що людина тут зводиться тільки до якихось соціальних, виробничих функцій, з яких практично неможливо вивести різноманітність проявів людського життя. Моральні принципи в таких теоріях підміняються принципом соціальної діяльності, що принижує вартість окремої людської особистості. Обидва види теорій мають спільну рису – вони намагаються зрозуміти людину як частину чогось – природи чи суспільства, тим самим позбавляючи людину не тільки якихось окремих параметрів, але й випускаючи фундаментальну властивість людини бути цілісною єдністю всіх своїх проявів. Людина не є частиною чогось, вона завжди є цілим. Вперше такий підхід до людини був сформований ще в античності. Він проявляється вже в відомій тезі Протатра про те, що людина є мірою всіх речей. Філософи античності вперше назвали людину мікрокосмом, тобто малим світом, протиставивши її та прирівнявши до макрокосму – великого світу. Між мікрокосмом та макрокосмом існує аналогія, все, що є в світі великому, є і у світі малому, тобто людина є рівновеликою всьому світові за багатством своїх проявів. Підходячи до людини як до цілісності, ми повинні визнати, що вона є цілісністю гетерогенних суперечливих початків, що не можуть бути додані одна до одної. В історії філософії виділяли різні людські начала. Найзагальнішим із них є: тіло та душа, матеріальне та духовне, розум і воля. Найочевиднішими початками людини є тіло та душа. Тіло – це чуттєве видиме в людині, її фізична основа. Душа - це те, що робить тіло живим, заставляє його рухатись, відчувати задоволення та страждати. Душа – це життя; бездумним в прямому значенні цього слова ми називаємо мертве тіло, в переносному - людину, яка не може, або не хоче, відчувати біль та радість. Життя людини відбувається в двох площинах – матеріальній та духовній. Людина, будучи фізичною істотою, живе згідно із законами матеріального світу, але будучи істотою духовною, не може бути зведеною тільки до цих законів. Людина живе в єдності своїх матеріальних та духовних проявів: її дух обтяжений тілом, а тіло – одухотворене. Саме до такої єдності матеріального та духовного в людині звертається нетрадиційна медицина та східні філософські традиції. Складаючись із матеріального та духовного людина, тим не менш є єдиною. Коли ми говоримо, що людина живе, дихає, мислить, діє, ми маємо на увазі, що існує єдиний діяльний центр людини, єдине людське Я, яке традиційно називається людським духом. Дух є осередком мислення та дії людини, і ми можемо дві духовні потенції людини – розум та волю. Вони є невід’ємними атрибутами поняття людини. Будь - яка дія людини є осмисленою, інакше кажучи, людина спочатку думає, а потім – робить, або, для того, щоб щось зробити, людині потрібно спочатку це обдумати. Думка є необхідною, але не достатньою для людської дії, бо обдумавши щось, людина повинна ще захотіти це зробити. Невід’ємним атрибутом людини є свобода волі, тобто людина в будь - якій ситуації, в кінцевому рахунку може діяти або не діяти. Навіть для того, щоб щось осмислити, людині потрібне вольове зусилля. Акт мислення є таким же вольовим актом, як і будь який людський вчинок. Аналіз цих початків показує, що, підійшовши до людини, як до цілісності, ми можемо продуктивно осмислити як буття окремої людини у всіх його проявах, так і історію людства в цілому. Проте, чи

достатньо розуміння сутності людини, щоб осмислити буття окремої людини? Якщо ми знаємо, як функціонує людський організм, чи достатньо цього, щоб заставити функціонувати власний організм так чи інакше? Якщо ми розуміємо смисл життя та походження людства взагалі, чи достатньо цього для того, щоб зрозуміти сенс власного життя? Замислившись над цими запитаннями, ми можемо дійти до того висновку, у якого постає філософія європейського екзистенціалізму, що із сутності людини зовсім не витікає існування окремої людини. Скоріше – навпаки – існування окремої людини є первинним по відношенню до людської сутності – тобто, кожен із нас, навіть будучи знайомим з усім досвідом людства, змушений щоразу самотійно, на свій страх і ризик, відповідати на питання, які ставить перед ним його життя. Інакше кажучи, людина, народившись, уже існуючи, є нічим, їй належить "з нуля" створювати себе як людину. Такий висновок філософії підтверджується і біологічною наукою - на відміну від інших істот, поведінка людини не задається на біологічному, генетичному рівні: виростаючи поза межами людського суспільства, дитина не може стати людиною, в той же час, як домашні тварини, що виростають в умовах людської сім'ї, цілком відповідають природі свого біологічного виду. Таким чином, людська природа не задається людській істоті від народження. Від народження людській істоті дана лише свобода стати чи не стати людиною. Свобода волі людини має два виміри – негативний та позитивний. Негативний вимір свободи полягає в тому, що людина завжди може сказати "ні" будь-кому з будь-якої причини і навіть невмотивовано. Дитина може сказати "ні" будь - якій спробі її цивілізації і вирости істотою асоціальною в тому чи іншому відношенні. Якби не були причини такого заперечення, ці причини є вторинні по відношенню до свободи волі людини. Будучи істотою вільною, людина не зобов'язана бути розумною, і може сказати "ні" тільки тому, що має на це право. Позитивний вимір свободи волі передбачає осмисленість її дій. Осмислюючи себе, своє положення в світі та суспільстві, людина може не тільки відмовитись від чогось, вона може направляти свої дії на досягнення якоїсь позитивної якості, на створення чогось. Атрибутом свободи людини є відповідальність – людина завжди відповідає за свої вчинки, навіть відмова від чогось є вчинком. Поняття свободи та відповідальності у різних вимірах передбачають 2 різні характеристики людини - її здатність бути особою та особистістю. Особа – це термін, запозичений із юриспруденції, особистість – із етики. І особа, і особистість людини передбачають свободу волі. Відмінність між ними через ту відповідальність, яку вони передбачають. Особа – це людина, наділена негативною свободою; для неї характерний принцип юридичної відповідальності, згідно з яким людина відповідає за свої вчинки незалежно від знання чи незнання закону, якого вони стосуються. Особистість наділена позитивною свободою, оскільки на неї розповсюджується принцип моральної відповідальності, згідно з яким людина не відповідає за ті вчинки, які вона не усвідомлює. Тобто, тільки знаючи, що таке добро і зло, людина здатна на добрі та погані вчинки. Поняття особи та особистості не слід змішувати із поняттям індивіду та індивідуальності. Особа – це є член суспільства, особистість є рівновеликою суспільству, в той час як індивід – частина сукупності індивідів, а індивідуальність – це те, що відрізняє окремого індивіда від інших. Індивідуальність не робить людину унікальною, оскільки ґрунтується на загальних властивостях людей – наприклад, зовнішність людини є індивідуальною, але особливості будови її тіла, кольору очей,

волосся лише підкреслюють те, що вона має всі атрибути, необхідні для людини. Унікальність людини не в тих деталях, якими вона відрізняється від інших, а в самому її існуванні. Існування і особистість окремої людини і є явище унікальне і є найвищою цінністю для неї самою і для суспільства. Унікальність – в тому, щоб бути таким, як всі, але своїм, неповторним чином. Існування окремої людини є первісним, по відношенню до людської сутності. Людина може міняти себе, свою сутність, проте їй не підвладне власне існування. Людина приречена бути, вона вкинута у світ незалежно від власної волі. Людина приречена на свободу і на відповідальність, приречена на свій страх і ризик зважувати і вирішувати правильність чи не правильність своїх вчинків. Людина обмежена в своєму існуванні, вона народжується незалежно від власної волі і не може вирішувати питання власного життя чи смерті. Їй підвладна тільки тривалість життя та термін смерті. Проте фундаментальною характеристикою людини є здатність до самотрансценденції – виходу за власні межі як в мисленні, так і в дії. Людина здатна жити та віддавати своє життя заради того, що не зводиться до її власного існування. Людина здатна до пізнання інших істин, вона здатна для створення матеріальних цінностей, які безпосередньо не витікають із її існування; людина здатна долати межі свого існування через віру, надію, любов.

12.4. Закони суспільства, їхній характер і особливості.

Важливим є питання про характер і зміст законів суспільного розвитку. Виходячи з того, що суспільне життя має дуже складний, динамічний і необоротний характер, деякі філософи /особливо ідеалістичного напрямку/ взагалі заперечують існування об'єктивних законів історичного розвитку і тим самим відмовляються від раціонального керування суспільними процесами і передбачення їхніх перспектив. Більшість філософів вважають все-таки, що закони існують, що історичні процеси пізнавані, але трактують їх пізнаваність через ідеалістичну аргументацію /наприклад, як у Гегеля – пізнаваність історії через пізнання абсолютної ідеї /. Діалектико-матеріалістичне розуміння законів суспільства полягає у тому, що ці закони існують, вони мають об'єктивний характер, але разом з тим вони суттєво відрізняються від законів природи. Закони природи, як правило, діють вічно і є незмінними. Закони суспільства, суб'єктом розвитку якого є людина, носять історичний характер /тобто змінюються/ і мають суб'єктивний відтінок, бо здійснюються не тільки через об'єктивні умови, але й суб'єктивні фактори, створювані суб'єктом. Тобто, дія людини через закон не відповідає адекватному результату дії /в цьому великий парадокс, який треба кожного разу вирішувати /. Тому суспільні закони діють в двох напрямках: вони є і фіксаторами наявних відносин і разом з тим регуляторами історичного процесу /наприклад, закон вартості /.

12.5. Соціально - філософський зміст категорії "суспільне виробництво".

Як показав К. Маркс, основним фактором існування і розвитку суспільства є суспільне виробництво. Воно являє собою трудову діяльність людей, спрямовану на створення споживчих вартостей, необхідних для існування та розвитку людства. Людина виступає в цьому процесі як суб'єкт, мета та засіб /фактор/ виробництва. Суспільне виробництво поділяється на матеріальне та духовне. Матеріальне виробництво має на меті перетворити предмети природи на предмети задоволення людських потреб. Духовне виробництво покликано створювати духовні цінності, які покращують матеріальне виробництво, збагачують людей знаннями та досвідом,

змінюють потенціал робочої сили. Спосіб виробництва – це спосіб створення матеріальних благ /засобів виробництва і засобів існування/, необхідних для життя та розвитку суспільства. Спосіб виробництва включає продуктивні сили та виробничі відносини. Продуктивні сили виражають відношення виробництва до природи і складаються із знарядь і засобів виробництва та людей, які його обслуговують, а також знань досвіду та науки, які вони використовують. Виробничі відносини – це відносини, що виникають у процесі виробництва. Вони носять об'єктивний характер, залежать від характеру відношення до знарядь праці, виробленої продукції, до власності. Якщо ж власність відчужена, то відношення набувають антагоністичного характеру. Якщо ж власність, засоби виробництва перебувають в руках виробника, то виробничі відносини набувають неантагоністичного характеру. Для гармонійного функціонування виробництва існує і повинен спрацьовувати основний соціологічний закон: закон відповідності виробничих відносин характеру та рівню розвитку продуктивних сил. Якщо таке співвідношення порушується, то в суспільстві виникають аномалії, які вирішуються соціальними революціями або соціально-економічними реформами.

12.6. Поняття суспільно - економічної формації та її структура.

Для історико - філософського вивчення процесу розвитку суспільства К. Маркса була введена така важлива категорія, як суспільно-економічна формація /СЕФ/. Вона виражає тип суспільства, що характеризується своїм способом виробництва і відповідними йому виробничими відносинами. Суспільству відомі такі типи формацій: первіснообщинний і рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм, комунізм /перша стадія– соціалізм/, постіндустріальні країни і посткомуністичний лад /головним чином для країн СНД/. Основними структурними елементами СЕФ є базис та надбудова, а також надбазові та надбудовні елементи – нація, мова, культура, побут, сім'я та ін. Базисом називається сукупність усіх виробничих відносин, що складаються в суспільстві. Можна дотримуватися і іншого визначення: базис є сукупність наявних у суспільстві економічних укладів. Надбудова – це відображення базисних відносин в ідеалізованій формі. Вона існує для захисту базису і складається з 3-х елементів: 1) сукупності ідей, теорій; 2) наявності відповідних інститутів та організацій, які культивують ці ідеї, теорії /центральним серед них є держава/; 3) наявності ідеологічної спрямованості– забезпечення функціонування панівного ладу. Між базисом та надбудовою існує діалектичний зв'язок, в якому провідне місце посідає базис. Для правильного розуміння життєдіяльності суспільства велике значення має його соціальна структура. Це сукупність соціальних спільностей, класів, націй, соціальних груп, прошарків тощо. Кожна з цих спільностей має свої об'єктивні та суб'єктивні фактори утворення та функціонування. Головним елементом соціальної структури є класи. Це найбільш масові і безпосередньо пов'язані з процесом виробництва групи людей, що розрізняються між собою: 1) за своїм місцем в історично означеній системі виробництва; 2) за відношенням до засобів виробництва /основний критерій/; 3) за роллю в суспільній організації, а також методами і формами розподілу національного продукту /визначення за В.І. Леніном/. Класи виникли на тому етапі розвитку суспільства, коли у виробництві з'явився додатковий продукт і можливість його відчуження. Поява антагоністичних класів породила класову боротьбу, яка призводила до соціальних революцій. В зарубіжній філософії замість

теорії класів і класової боротьби розробляються теорія стратифікації, тобто розподілу суспільства на окремі соціальні групи /страти/ і теорія формування середнього класу на основі демократичної приватизації власності, яка повинна забезпечувати єдність та гармонію суспільних сил і відвернути необхідність революції. Важливим елементом соціальної структури є також нація. Нація – це сукупність людей, яка історично склалася на основі певного етносу, має свою територію, мову, побут, традиції і звичаї, психічний склад і пов'язана сталими економічними зв'язками. Нація є основою державності. Боротьба за суверенітет, за встановлення своєї державності призводить до національно – визвольної боротьби. Існують дві тенденції у вирішенні національного питання – тенденція консолідації /об'єднання/ націй і тенденція національного визначення. На даному етапі перемагає друга тенденція. Негативними сторонами в національному русі є політика націоналізму та політика шовінізму.

12.7. Рушійні сили та суб'єкти історичного процесу.

Важливим для соціальної філософії є визначення рушійних сил та суб'єктів історичного процесу. 1) Основними рушійними силами соціального розвитку слід вважати потреби, інтереси, цінності. Вони можуть бути індивідуальними і суспільними, матеріальними і духовними. 2) Суб'єктами творення і розвитку суспільства виступають також маси і особи. Дійсним творцем історії є народ, народні маси. Вони породжують історичних осіб, які мають вирішальний вплив /як позитивний, так і негативний/ на хід історії. Існує два хибні підходи до природи історичного процесу - фаталізм та волюнтаризм. Фаталізм – це філософські погляди, які стверджують, що історичний процес є фатальним, необхідним, а народні маси та історичні особи не мають впливу на його розвиток. Волюнтаризм – це філософське вчення, яке заперечує або ігнорує об'єктивні закони розвитку і вважає, що управління суспільним процесом можна досягти силою за допомогою дії історичних осіб. Така філософія веде до тоталітаризму, фашизму та культу особи. 3) Рушійною силою суспільства є соціальна революція. Її роль полягає в докорінній зміні усталених суспільних відносин і створенні нової суспільно-економічної формації шляхом класової боротьби. Існують такі типи революцій: буржуазна та соціалістична, які розрізняються за своїм характером і рушійними силами. Рушійними силами революції, як правило, є народні маси, прогресивні класи та виразники їхніх інтересів – партії. Соціальні революції можуть здійснюватися як шляхом насильства, так і мирним шляхом за допомогою докорінних реформ. Для кожної революції повинні існувати об'єктивні та суб'єктивні передумови, революційна ситуація, від якої залежить форма революції – мирна чи немирна. В сучасних умовах найбільш типовою є мирна форма революції, яка вирішує корінні соціальні питання /зміну влади/ економічних відносин політичними та економічними методами за допомогою реформ. 4) Важливим і постійним джерелом та рушійною силою суспільного розвитку, економічною основою кожної соціальної революції є протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами. Це протиріччя спонукає суспільство до дотримання загального соціального закону – закону відповідності виробничих відносин характеру і рівневі розвитку продуктивних сил, тобто до рівноваги між ними. 5) Рушійною силою розвитку суспільства є також політична система, найбільш яскраво виражена у формі держави. Політична система – це система політичних партій, організацій, інститутів, рухів та відносин між ними. Політична система органічно входить до надбудови

суспільства та обслуговує економічний базис. Важливим компонентом надбудови є держава. Це основна форма управління суспільством політичними засобами. Вона виникла після появи класів і необхідності встановлення злагоди між ними. Існує два погляди на сутність держави: марксистський, який вважає, що держава має класовий характер і є органом насильства, та загальнолюдський, за яким держава – це орган управління і досягнення блага. Другий погляд посідає нині провідне місце. Тип держави завжди відповідає суспільно-економічній формації – рабовласницька, феодальна, капіталістична, соціалістична, постсоціалістична. Держава, спираючись на владу, органи управління, армію, карні органи, розвідку, бюрократичний апарат тощо виконує дві функції – внутрішню і зовнішню. Основними формами правління є монархія, конституційна монархія, республіка парламентсько-президентська або президентсько-парламентська влада. В країнах СНД та Україні йде боротьба за створення незалежних демократичних правових держав з існуванням парламенту /законодавчої/, президента /виконавчої/ та судової влади /за наявності багатопартійної системи/.

12.8. Суспільний прогрес, його критерії, типи та напрями розвитку.

Зрозумівши суть основних джерел та рушійних сил суспільного прогресу, слід перейти до поняття спрямованості історичного прогресу, його критеріїв і характеру протиріч. Посилаючись на складність ситуації, деякі філософи - песимісти взагалі заперечують існування суспільного прогресу. З точки зору діалектико-матеріалістичного розуміння прогрес існує об'єктивно, незважаючи на наявність в ньому серйозних протиріч /економічні негаразди, міжнаціональна напруженість, економічна криза тощо /. Об'єктивною причиною соціального прогресу є саме характер суспільства як життєдіяльного організму. Регрес, якщо і заявляється, носить тимчасовий характер і повинен переходити в стабілізацію, а потім в прогрес. Основним критерієм соціального прогресу є розвиток продуктивних сил, виробничих відносин, НТП. Є і допоміжні критерії – освіта, рівень демократії та свобода, рівень спілкування людей тощо. Основними шаблями суспільного прогресу є зміна суспільно-економічних формацій, епох, поворотних моментів тощо. Прогрес буває двох типів – прогрес антагоністичного суспільства, який є тимчасовим і досягається в результаті утиску експлуататорських класів і прогрес неантагоністичного суспільства, який є постійним і досягається рівномірно всіма класами та групами суспільства. Аналізуючи політичне становище у світовій історії, треба бачити активний процес перетворення класів і націй, народних мас, особи з об'єкта пригноблення, експлуатації в суб'єкт історичної дії для досягнення нових шаблів суспільного прогресу /наприклад, боротьба за перемогу ринкових відносин в Україні та країнах СНД/.

Тема 13. Філософська концепція людини.

13.1. Філософська концепція людини – основа наук про людину.

Людина... Хто вона така? На перший погляд це питання зовсім просте. Хто ж не знає, хто така людина? Адже на рівні здорового глузду кожен з нас впевнено виділяє людину з навколишнього середовища, її відмінність від інших істот здається цілком очевидною. Але в тому й річ, що те, що здається нам найбільш знайомим, насправді є і найбільш складним, як тільки ми робимо спробу заглянути у глибину його сутності, як це прагне робити філософія, виходячи за межі "очевидності" й прагнучи досягнути

сутність. Людина – унікальне творіння Всесвіту. Вона важкодоступна для вивчення, незбагненна, загадкова. Ні сучасна наука, ні філософія, ні релігія не можуть сповна розкрити сутність людини. Називаючи ті чи інші якості людини, філософи шукають серед них визначальні, принципово важливі, виділяють серед них то одні, то інші: людина є політична істота (Аристотель); це мисляча істота (Р. Декарт); людина – це істота, яка виробляє знаряддя праці (Б. Франклін); це тварина, яка має юність користуватися знаряддями праці (К. Гельвецій); людина розумна (гомо сапієнс) (К. Лінней); це єдина істота, яка знає, що вона є (К. Ясперс); людина - актор, тобто яка грає (Хейзінга); за визначенням К.Маркса, сутність людини становить сукупність усіх суспільних відносин. Ці визначення, як і інші, тут не названі (а їх можна нарахувати понад 20), склалися поступово, залежно від того, як розкривалися творчі можливості людини в процесі її еволюції. І доки існує людство, триватимуть пошуки людиною відповіді на запитання – хто ж вона є? І будь-яке його вирішення залишатиметься таким же незавершеним, як і історія людства, проблемою, тому що кожна людина дає ці визначення сама собі.

13.2. Праця і мова – фактори становлення і розвитку людини.

Вирішальними чинниками у виникненні людини, становленні та розвитку її свідомості є праця, членороздільна мова і спілкування.

Розробка трудової теорії формування людини належить Ф. Енгельсу, її основні положення викладені в його творі "Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину".

Історія становлення людини та формування її свідомості нараховує сотні тисяч років. Вона розпочалася з виготовлення і використання первісною людиною найпростіших знарядь праці та постійно розвивалася в процесі ускладнення праці та спілкування людей. Людина взаємодіяла з предметами природи, пізнавала їх властивості, порівнювала, виокремлювала загальне, суттєве, необхідне. Це сприяло розвитку мозку як органу свідомості. Він почав удосконалюватися слідом за розвитком руки як органу праці. Саме рука як "сприймальний" орган, що безпосередньо торкається речей, давала повчальні уроки не тільки мозку, а й іншим органам чуття, наприклад, зорові. Рука, що активно діяла, навчала голову думати, перш ніж стала знаряддям виконання волі голови, яка наперед планує практичні дії.

У процесі розвитку трудової діяльності, насамперед, удосконалення руки, збагачувались дотикові відчуття, формувався слух, здатний сприймати нюанси звуків людської мови. Логіка практичних дій фіксувалася в голові і перетворювалася на логіку мислення. Людина вчилася думати. І перш ніж розпочинати справу, вона вже могла уявити і її результат, і спосіб здійснення, і засоби досягнення цього результату.

Отже, ключ до розгадки походження свідомості полягає в праці. Спочатку була справа. Оббиваючи лезо своєї кам'яної сокири, людина водночас відточувала "лезо" своїх розумових здатностей. Праця завжди була і залишається суспільною. Первісні люди мусили спільно добувати засоби існування, захищатися від ворогів, боротися зі стихійними силами природи. Ці обставини зумовили потребу в спілкуванні, її реалізація спричинила виникнення членороздільної мови.

Мова — друга сигнальна система людини, в якій звуки членороздільної мови із засобу вираження емоцій поступово перетворилися на засіб позначення речей, їх властивостей і відношень, і стали виконувати функцію навмисного повідомлення.

Поряд з інформацією про зовнішній світ, яку людина отримує за допомогою першої сигнальної системи, разом із мовою вона набула ще одного каналу зв'язку зі світом, який дав можливість відображати останній в узагальненій формі мовних знаків. Людина набула здатності знати те, що безпосередньо сама могла не відчувати. Мова внесла новий принцип у роботу центральної нервової системи і стала потужним засобом розвитку людської свідомості. У людини виник принципово новий тип психічного розвитку.

Мова, як і свідомість, є продуктом суспільно-трудової діяльності людей. Без мови неможлива ні постановка загальної мети, ні вибір засобів її досягнення, ні організація загальних трудових зусиль, ні налагодження спілкування людей, ні передання та засвоєння досвіду. Вона є основним матеріальним посієм духовної культури. М. Хайдеггер називав мову домівкою буття, а Х.Г. Гадамер — місцем зустрічі людини зі світом.

Мова є також основним засобом переробки знань, і тому незамінним і унікальним знаряддям формування та розвитку людської свідомості. Тільки після втілення думок у слова людина отримує реальну можливість виконувати з ними різного роду логічні операції. Такі способи розгортання мислення, як абстрагування та узагальнення, аналіз і синтез, індукція і дедукція неможливі без використання мови. Остання є безпосередньою матеріальною базою і своєрідним полем розгортання усіх розумових процесів, способом існування свідомості та спілкування людини.

Отже, мова виконує чотири основних функції: інформаційну, комунікаційну, акумуляційну і перетворювальну. Всі вони взаємопов'язані, взаємодіють і відіграють однаково важливу роль.

Мова — це система знаків. Знаком є будь-який матеріальний об'єкт, що у своєму бутті представляє інші предмети реального світу і у зв'язку з цим може бути використаний у процесі пізнання і спілкування для набуття, збереження, перетворення і передання інформації. Вивчає різного роду знакові системи семіотика.

Мова, що виникає в процесі історичного розвитку того чи іншого суспільства і є засобом спілкування людей, — природна. Вона удосконалюється і змінюється в процесі розвитку всього суспільного життя, а також на основі своїх внутрішніх законів. Разом з тим у різних конкретних сферах практичної та пізнавальної діяльності людей розробляються і впроваджуються спеціальні системи знакових позначень (мова математики і програмування, азбука Морзе і т. ін.) — штучні мови. Відповідно до практичних потреб, їх можна замінювати на більш зручні.

Мова і свідомість суттєво відрізняються. Якщо перша є системою матеріальних знаків, то друга — сукупністю ідеальних образів. Слова — матеріальна оболонка для фіксування уявлень і абстракцій, які утворюють ідеальний зміст, тобто значення слів. Відмінність між мовою і свідомістю — це відмінність між матеріальним та ідеальним. Г. Гегель писав: "Мова є нібито тілом мислення".

Разом з тим, як за своїм джерелом походження, так і в процесі свого функціонування мова і свідомість неподільні. Думка без словесного втілення неможлива. За допомогою мови образи свідомості актуалізуються і стають дійсністю як для інших людей, так і для самої людини. У свою чергу, слова, що втратили зв'язок з духовним процесом, перестають бути мовними знаками, тому що втрачають статус засобів мислення і спілкування людей. У розвитку практичного і духовного життя суспільства і окремої

людини мова і свідомість органічно взаємопов'язані: збагачення свідомості зумовлює розвиток мови; поява нових слів закріплює і поширює предметний зміст свідомості. Рівень розвитку суспільної та індивідуальної свідомості прямо залежить від рівня розвитку мови, і навпаки.

13.3. Проблема людини в історії філософії.

Один стародавній мудрець сказав: "Для людини немає більш цікавого об'єкта, ніж сама людина". Що ж таке людина? На перший погляд, це питання здається до смішного простим - хто не знає, що таке людина! Така думка є глибоко помилковою. Адже людина є складним творінням природи, суспільства і самої себе. Це і розум, і воля, і характер, і емоції, і праця, і спілкування. Ось чому її вивчають такі науки, як генетика, фізіологія, медицина, психологія, соціологія, антропологія і багато інших. Сьогодні ці науки об'єднуються в систему комплексного людинознавства. Важливе місце в цій системі посідає і філософія. Сформувалась навіть спеціальна дисципліна - філософська антропологія, тобто філософське вчення про людину.

У комплексному людинознавстві філософія виконує: по-перше, світоглядну функцію, тобто обґрунтовує суто філософські проблеми про природу (сутність) людини, про її походження, про сенс життя, долю та призначення, про можливості та межі її свободи і творчості; по-друге, методологічну функцію, тобто створює оптимальну стратегію вивчення і вдосконалення людини.

Історія пізнання людини свідчить про складність та суперечливість даної проблеми. Кожна філософська концепція (попри певні недоліки та історичну обмеженість) додавала їй нових рис, відкривала нові грані в пізнанні людини.

У філософії Давньої Греції панував космологізм у розумінні людини. Філософи мілетської школи твердили: людина містить усі основні елементи стихії, космосу. Демокріт підкреслював: якою мірою Всесвіт є макрокосмосом, такою ж мірою і людина є мікрокосмосом. У другій половині V ст. до н. е. у Греції з'являються софісти. Вони зберегли успадкований від давньої філософії цілісний погляд на людину і бачення її як частини природи, але вже почали розглядати її і в умовах соціокультурного буття. Устами Протагора вони проголошують тезу: "Людина - міра всіх речей..." Слідом за софістами проблему людини розробляє і Сократ. Її він поставив у центр своєї філософії.

Учень Сократа Платон розрізняв у людині безсмертну душу (виявлення світу вічного та ідеального) і тіло (виявлення всього тимчасового та суєтного).

Інакше розумів природу людини Аристотель. Людину він розглядає як "політичну тварину", вершину світової ієрархії. Вона, з одного боку, внутрішньо пов'язана з природою, а з другого - протистоїть їй, оскільки у неї є душа - причина і початок людського тіла.

Європейська середньовічна філософія, опираючись на християнську традицію, висувала на передній план релігійно-моральні проблеми людського існування, розробляла проблему співвідношення між Богом і людиною. Що ж головне у цьому співвідношенні? Найважливішим для людини є спасіння, котре християнство розуміє як сходження недосконалої особи до найдосконалішої - Бога. Поняття особи було введено Августином Блаженным. Він підкреслював, що Бог є сама особа, персона (від лат. *persona*). Тому і людина, яку створено за образом і подобою Творця, теж є особою. Щоправда, внаслідок гріхопадіння вона втратила досконалість і цілісність. Суттєвими

складовими або іпостассю особи є воля, інтелект і пам'ять. Через них проходять шляхи вдосконалення людської душі і єднання її з Богом.

Оригінальність духу Відродження полягає у відкиданні будь-яких принципів обмежень земного розвитку людини. Бог зміщується на периферію людського життя. Людина відривається від нього. Вона тепер вірить у себе. На місце Бога вона ставить "людино бога" (Федір Достоєвський). Набуваючи статусу дійсно богоподібної істоти, людина робилася головним предметом духовних пошуків. Вона шукає опори передусім у собі, у своїй душі і у своєму тілі. Вище за все вона ставить своєрідність та унікальність індивідуума. Оригінальність і відмінність від інших стають найважливішими проявами особистості. Отже, смисловим стрижнем Ренесансу є сповнена пафосу ідея про самодостатність і автономність особистості, віра в її безмежні творчі можливості. Ренесанс - це разом узяті теорія і практика гуманізму.

Філософія Нового часу вважала істинно людським у людині те, що робить її представником всього людства, тому зосереджувала увагу на її всезагальній природі, соціальній сутності, універсальності тощо. Так, новоєвропейська філософія XVII ст. особливого значення надавала розуму як специфічній особливості людини. Наприклад, Рене Декарт пов'язував сутність людини з її мисленням: "Мислю - отже, існую". Раціоналістичний підхід до людини об'єднувався в Декарта з натуралістичним: він розглядав людину як реальний зв'язок бездушного і мертвого тілесного механізму з розумною душею, яка має волю і мислить. Багато уваги проблемі людини приділяли і такі філософи Нового часу, як Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Дені Дідро, Клод Гельвецій, Жюльєн Ламетрі.

Для німецької класичної філософії визначальним є уявлення про людину як суб'єкта духовної діяльності, що створює світ культури і є носієм загального ідеального начала, духу, розуму. Іммануїл Кант наголошував на моральному характері природи людини, Йоганн Фіхте - на ролі діяльності в житті людини, Георг Гегель - на духовності, Людвіг Фейєрбах - на любові до ближнього. Фейєрбах розглядає людину як природну істоту, як вищий щабель природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому він говорить про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину.

Вихідним пунктом марксистського розуміння людини є трактування її як похідної від суспільства, як продукт та суб'єкт суспільно-практичної діяльності. Сутністю людини Карл Маркс вважав саме сукупність усіх суспільних відносин. Марксизм обґрунтував принципову незавершеність людини, її відкритість світові, "незапрограмованість" раз і назавжди її сутності. Людина самостворює і саморозвиває себе в процесі історичного і культурного життя. Марксистові належить трудова теорія походження людини, яка аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне.

На початку XX ст. у філософії здійснюється своєрідний антропологічний поворот - проблема людини стає невід'ємною частиною досліджень практично всіх філософських напрямів, зокрема і тих, що раніше виводили її за свої межі. З'явилося безліч концепцій людини. Залежно від того, що слід вважати суто людським у людині (природне, соціальне, духовне), їх умовно об'єднують у три групи.

Перша група - біологізаторські концепції. Домінуючою рисою цих концепцій є уявлення про людину як про переважно природну істоту, життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості якої обумовлені природними

(біологічними) чинниками. До таких концепцій належать: психологізм, натуралізм, волюнтаризм, натуралістичний дуалізм.

Друга група - соціологізаторські концепції. Вони ігнорують природно-біологічні чинники людського існування, яким відводиться роль лише передумови соціального життя і які не мають ніякого впливу на особливості поведінки, інтелект, творчі здібності, соціальні орієнтації людини. До таких концепцій належать: конвенціоналізм, соціологізм, панлогізм, соціологічний аналіз.

Третя група сучасних концепцій людини - спіритуалізм (від лат. spiritualis-духовний). Вона об'єднує погляди, за якими в основі розкриття сутності людини лежить її внутрішній духовний світ (безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, до переживання прекрасного, до творчості, наявність свободи волі та глибинної самосвідомості), і проголошує первинність індивідуального "Я" як духовного стрижня особистості. До цієї групи належать такі течії: суб'єктивний антропологізм, антропологічний матеріалізм, релігійний антропологізм, спіритуалістичний дуалізм.

Такі три основні групи сучасних концепцій людини. Вони містять як позитивні, так і негативні моменти. До позитивних слід віднести:

- а) конкретно-наукове спрямування дослідження людини;
- б) об'єктивність наукових досліджень;
- в) доведення принципового значення основних чинників існування людини.

До негативних моментів належать, передусім, односторонність біологізаторського, соціологізаторського та спіритуалістичного підходів, які розривають цілісність вивчення людини, що веде до абсолютизації однієї зі сторін, складових частин людського єства.

Відомо, що людину не можна пізнати, якщо підходити до неї як до автономної складної істоти, яка існує незалежно від природи та суспільства. Вона є і природною, і соціальною, бо є водночас продуктом і природи, і суспільства, їх головною дійовою особою. Завдання полягає в тому, щоб синтезувати позитивний філософський досвід дослідження людини.

13.4. Людина: індивід, індивідуальність, особа.

Унікальне творіння природи, суспільства і самої себе - ось що таке людина - найдивніше з дивних див - з її неповторністю, з багатоманітними біологічними рисами. З давніх-давен філософи прагнуть розкрити суть людини, її світ, зміст, її життя. Ще філософ Сократ заклав основи філософії людини. Загально визнано, що людина - продукт біологічної еволюції. Виділення людини з тваринного світу - настільки грандіозний стрибок, як і виникнення живого з неживого. Адже мова йде про створення такого роду живих істот, усередині якого з певного моменту припиняється процес видоутворення і починається творча еволюція людства зовсім іншого типу. Та передісторія людства і досі залишається такою ж загадковою і таємничою, як і виникнення життя. І справа тут не просто в нестачі фактів. Справа ще в нових і нових відкриттях, іноді зовсім бентежних, парадоксальних, що хитають основи теорій, що недавно здавались чіткими і зрозумілими, переконливими. Не дивно, що сучасні наукові уявлення про становлення людини покояться в основному на гіпотезах. Більш-менш достовірними можна вважати лише загальні контури і тенденції процесу становлення людини.

Суть людини в тому, що людина - істота розумна, людина - істота, яка має самосвідомість, людина - істота моральна і вільна та ін. Поняття людини, насамперед, охоплює загальнородові риси, що відрізняють людину від інших живих істот. Поняття людини в такому визначенні стосується не якоїсь конкретної людини, а людини як представника роду людського. Основними ознаками людини є якісні характеристики людини, які виділяють її з тваринного світу, є і її біологічна структура, а також загальні прояви соціальної суті: свідомість, мова, здібність до праці і творчості. Антропологи і філософи підходять до питання походження людини з різних і зовнішньо навіть і протилежних одна одній позицій. Антропологи стурбовані пошуками недостаючої ланки в біологічній еволюції від мавпоподібного предка людини до людини розумної. Філософи прагнуть виявити і змалювати сам перерив поступовості - революційний стрибок, що є в процесі становлення людини. Це сприяє правильному розумінню проблеми масштабів світогляду. Давно визнано, що перетворення тварин в людей не могло бути якоюсь миттю, одноактною подією. З неминучістю має існувати тривалий період становлення людини (антропогенеза) і становлення суспільства (соціогенеза). Це дві нерозривно зв'язані сторони одного за природою процесу - антропосоціогенеза, що тривав майже 3-3,5 мільйонів років, тобто майже в тисячу разів далі, аніж вся «писана історія».

У з'ясуванні загального змісту антропосоціогенеза важливу роль відіграла і відіграє трудова гіпотеза, яка визначала значення праці в процесі антропосоціогенеза. Та значення праці в процесі становлення людини і суспільства не можна перебільшувати, тлумачити в дусі натуралістичних (а тим більш механістичних) уявлень про причини і залежності. Важлива риса антропосоціогенеза - комплексність, і тому неправильно твердити, що спочатку виникла праця, потім суспільство, а ще пізніше - мова, мислення, свідомість. Та праця і сама має історію походження, перетворюючись в повноцінну предметно-практичну діяльність лише у взаємодії з факторами соціалізації: мова, свідомість, моральність, міфологія, ритуальна практика та ін. Людина з самого початку діяльна, і всі її специфічні властивості формуються в ході розвитку предметної діяльності, а отже історично. Самі потреби людей сформовані історично і при визначальному впливі праці. Людина, виштовхана з суспільства в природу (окремо від інших людей, від знарядь, знань і навичок), виявляється ні до чого не здатною твариною, бо специфічно людський спосіб життєдіяльності - праця — уже за походженням є колективною, спільною діяльністю. Практично універсальність людини проявляється саме в тій універсальності, яка всю природу перетворює в її неорганічне тіло, оскільки вона служить, по-перше, безпосереднім життєвим засобом для людини, а по-друге, матерією, предметом і знаряддям її життєдіяльності. Лише членами суспільства люди можуть відчувати себе господарями природи або істотами, захищеними від її стихійних сил. І те особливе значення, яке людські індивіди одержують усередині суспільства, врешті-решт визначається їх місцем в складній і багатоманітній системі відносин, що складаються з приводу виробництва, суспільної праці. Отже, поняття людини дає найзагальнішу, абстрактну характеристику індивіда як родової істоти.

Поняття індивіда визначає людину як окремого представника людського роду, будь-якої соціальної спільності. Особливо індивід означає неподільну далі частку якогось цілого. Це своєрідний соціальний атом, окрема людина, окремий представник

людського роду і член якоїсь соціальної спільності. Це сама проста і абстрактна характеристика людини, що говорить лише про те, що вона відокремлена від інших індивідів. Відокремленість не становить її суттєву характеристику, бо відокремлена одна від одної і в такому розумінні індивідуальні всі об'єкти у Всесвіті. З допомогою поняття індивіда підкреслюється і те, що є спільним між окремою людиною і іншими людьми, і те, як повно у людині відображені родові якості. Але людина не є тільки зв'язаною суспільством з іншими людьми, а має свою певну незалежність завдяки соціальній і духовній активності.

Людина в її конкретному прояві є оригінальна і неповторна істота. Індивід означає окреме існування людського, поєднує природне, біологічне, психологічне і соціальне, тобто відтворює в одній особі всі людські якості. Як соціальний атом, індивід виник в історії не випадково і не відразу. Тривалий період існували своєрідна цілісність суспільства, злиття окремих одиниць в ціле. Ніхто не гадав і не почував себе окремо. Спільний уклад життя, виробництво, споживання, побут, традиції підкоряли кожного члена суспільства родовій цілісності. Поділ праці та обмін продуктами внесли тоді перші елементи нерівності, та приватна власність остаточно розколола цілісність суспільства. На руїнах родоплемінного устрою з виникненням класів формувалося й усвідомлення окремою людиною своєї відмінності від інших, насамперед, як суб'єкта приватної власності. Індивід відчув себе окремим власником, як господар власного майна, знарядь праці, суб'єкт сім'ї та ширших спільностей. Кожен індивід існує окремо і разом з іншими, із своїм владним життям і спільними потребами, інтересами, метою, справами. Його єдність з суспільством коливається в широкому діапазоні: від повного злиття (наприклад, буржуа XVIII ст. повністю ототожнює себе з усіма проявами громадянського суспільства) - до відчуження (пролетарі того ж періоду відчували себе знедоленими, ізгоями). У такій єдності індивід розвивав і зміцнював свою особливість - складової цілісної природи індивіда як окремої людини, сукупності своєрідних якостей і ознак позначається поняттям індивідуальності.

Поняття індивідуальності розкриває людину як самотнього індивіда з його неповторною здібністю бути самим собою. Поняття індивідуальності суттєво конкретизує поняття людини й індивіда, але недостатньо охоплює свідомо-вольову якість людини. Такий недолік компенсується поняттям особистості, що характеризує, насамперед, суспільно-розвинуту людину.

Поняття особистості визначає уявлення про людину як істоту цілісну, яка об'єднує в собі особисті, соціальні і природні якості. Поняття індивідуальності і особистості тісно зв'язані між собою. Індивідуальність виступає тут як суттєва характеристика конкретної особистості, що відбиває спосіб її буття як суб'єкта самостійної діяльності і творчості. Індивідуальне Я складає духовно-змістовний центр структури особистості, її внутрішнє ядро. На основі індивідуального Я формуються інші соціальні та індивідуальні якості. Особистість та індивідуальність не тільки взаємопов'язані, а і взаємообумовлені: формування якостей особистості тісно зв'язане з індивідуальною самосвідомістю людини, змістом її цінностей, залежить не тільки від становища індивіда у суспільстві, але й від особистого ставлення до свого становища, власної позиції. Це пояснює той факт, що в умовах одного соціального середовища формуються різні типи особистостей.

13.5. Проблема відчуження людини та шляхи її подолання.

Загострення проблеми відчуження людини пов'язане із приходом капіталістичного типу суспільства, якому характерний процес перетворення результатів і продуктів діяльності людей у незалежну силу, яка стає вище своїх творців, панує над ними і пригнічує їх. Значний внесок у розвиток та вирішення проблеми відчуження людини у суспільстві зробив один із видатних філософів першої половини XX століття Еріх Фромм. У своїх наукових працях мислитель обґрунтував причини виникнення відчуження, розкрив шляхи його подолання та пояснив проблему свободи людини у суспільстві. Розгляд проблеми відчуження людини слід почати із фроммівського бачення людини: «людська природа – це не сума вроджених, біологічно закріплених спонукань, але і не безжиттєвий зліпок із матриці соціальних умов; це продукт історичної еволюції в синтезі із певними вродженими механізмами і законами». Людська природа, як вважав Е. Фромм, є сукупністю біологічних та соціальних факторів. Розум, самосвідомість, уява та здатність творити виокремлюють людину із тваринного світу. Навіть повне задоволення всіх первинних потреб не вирішує проблему людського буття, «найсильніші пристрасті та потреби людини кореняться не в її тілі, а у специфіці її існування». На думку Е. Фромма, сили, які визначають поведінку людини, впливають із життєвих умов соціального середовища, в якому вона живе. Суспільство виконує водночас і функцію придушення і функцію творення людської особистості: «людська природа – пристрасті людини та її тривоги – це продукт культури. Сама людина – це найважливіше досягнення безперервних людських зусиль, які ми називаємо історією».

У праці «Здорове суспільство» Е. Фромм, не відкидаючи фізіологічних потреб, виділив потреби людини, які впливають із самого її існування і тісно пов'язані між собою: потреба в прилученості, зв'язку із навколишнім світом; потреба творити та подолати власну обмеженість; потреба в укоріненні та братерстві; у відчутті тотожності та індивідуальності на протигагу груповому конформізму; потреба в системі орієнтацій та в поклонінні. Як зазначив філософ у роботі «Втеча від свободи»: «власне сутність людського буття становить потреба зв'язку із навколишнім світом, потреба уникнути самотності». Мова іде не про фізичний контакт, а про зв'язок із ідеями, моральними цінностями, соціальними стандартами. Відсутність прилученості, приналежності до будь-яких цінностей чи принципів веде до моральної самотності, яка є більш нестерпною за самотність фізичну. З того моменту як людина виходить із стану єдності із природою та усвідомлює себе як відокремлену від світу та інших людей істоту, починається соціальна історія людини: «процес зростаючого відокремлення індивіда від первинних зв'язків – ми можемо назвати цей процес «індивідуалізацією», – досягнув найвищого рівня у Новий час, тобто від епохи Відродження і до наших днів». Першим аспектом процесу індивідуалізації Е. Фромм назвав розвиток особистості, а другим – самотність, рівень якої невпинно зростає. Типи суспільства, які виникали в ході історичного розвитку, не сприяли людині у подоланні відчуття відокремленості, а, навпаки, тільки загострювали його. Е. Фромм вважав, що свого піку проблема відчуження досягла із приходом капіталістичного суспільства: «відчуження – ось доля окремої людини при капіталізмі. Під відчуженням я розумію такий тип життєвого досвіду, коли людина стає чужою сама собі. Вона ніби «відсторонюється», відокремлюється від себе. Вона перестає бути центром власного

світу, господарем своїх вчинків; навпаки – ці вчинки та їх наслідки підпорядковують її собі, вона їм підкорюється та іноді навіть перетворює їх на певний культ». У капіталістичному суспільстві відчуження є тотальним, всеосяжним, ним просякнуте ставлення людини до праці, предметів, держави, людей, що її оточують та самої себе. Людина створила дивовижний світ речей, а тепер стала рабом свого творіння.

Тема 14. Цінності в житті людини та суспільства

14.1. Сутність цінностей і їх класифікація.

Після виділення аксіології в самостійну область філософських досліджень з'явилося кілька типів концепцій цінностей: натуралістичний психологізм, трансценденталізм, персоналістический онтологізм, культурно-історичний релятивізм і соціологізм. Натуралістичний психологізм сформувався в результаті досліджень А. Мейнонга, Р. Б. Перрі, Дж. Дьюї, К. І. Люїса і ін. За їхніми твердженнями, джерело цінностей знаходиться в Биопсихологический інтерпретованих потребах людини. Самі ж цінності можуть бути емпірично фіксовані як специфічні факти спостережуваної реальності. В рамках даного підходу використовується феномен "стандартизації цінностей", тобто до цінностей можна відносити будь-які предмети, які задовольняють потреби людини.

Концепція аксіологічного трансценденталізму, створена баденською школою неокантіанства, трактує цінність як ідеальне буття норми, що співвідноситься ні з емпіричним, а з "чистим", трансцендентальним, або нормативним, свідомістю. Будучи ідеальними предметами, цінності залежать від людських потреб і бажань. В результаті прихильники даної концепції цінностей стають на позиції спіритуалізму, постулює надлюдський «логос». Як варіант, Н. Гартман для звільнення аксіології від релігійних передумов обґрунтовує феномен незалежного існування сфери цінностей.

Концепція персоналістичного онтологізму сформувалася в надрах аксіологічного трансценденталізму як спосіб обґрунтування існування цінностей поза реальністю. Найбільш видатний представник даних поглядів Макс Шелер (1874-1928) стверджував, що реальність ціннісного світу гарантована "позачасовий аксіологічної серією в Бога", недосконалим відображенням якої служить структура людської особистості. Більш того, сам тип особистості визначається властивою їй ієрархією цінностей, яка і утворює онтологічну основу особистості. Згідно з твердженнями М. Шелера цінність існує в особистості і має певну ієрархію, нижню сходинку в якій займають цінності, пов'язані із задоволенням чуттєвих бажань. Вищі цінності - це образ прекрасної і пізнання. Вищою цінністю є святе і ідея Бога. Для культурно-історичного релятивізму, біля витоків якого стояв В. Дільтей, характерна ідея аксіологічного плюралізму, під яким розумілася множинність рівноправних ціннісних систем, розпізнається за допомогою історичного методу. По суті даний підхід означав критику спроб створення абсолютної, єдино правильної концепції цінностей, яка була б абстрагована від реального культурно-історичного контексту. Цікавим є той факт, що багато послідовників В. Дільтея, наприклад О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі, П. Сорокін та ін., Розкривали зміст ціннісного сенсу культур за допомогою інтуїтивістського підходу. Що стосується соціологічної концепції цінностей, родоначальником якої був Макс Вебер (1864-1920), то в ній цінність трактується як норма, спосіб буття якої є значимістю для суб'єкта. Даний підхід М.

Вебер застосував для інтерпретації соціальної дії і соціального знання. В подальшому позиція М. Вебера була розвинена. Так, у Ф. Знанецкого (1882-1958) і особливо в школі структурно-функціонального аналізу поняття "цінність" придбало узагальнено-методологічний сенс як засіб виявлення соціальних зв'язків і функціонування соціальних інститутів. За уявленнями вчених, цінністю є будь який предмет, який володіє піддається визначенню змістом і значенням для членів будь-якої соціальної групи. Установки ж є суб'єктивною орієнтацією членів групи по відношенню до цінності.

У матеріалістичної філософії до трактування цінностей підходять з позицій їх соціально-історичної, економічної, духовної і діалектичної зумовленості. Реальні цінності для людини, спільнот конкретні, історичні і обумовлені характером діяльності людей, рівнем розвитку суспільства і спрямованістю розвитку даних суб'єктів, вони носять конкретно-історичний характер, і для виявлення їх природи і сутності слід використовувати діалектико-матеріалістичний підхід і такий критерій, як міра , який характеризує перехід кількісних показників у якісні.

Цінність - це сукупність соціальних і природних предметів (речей, явищ, процесів, ідей, знань, зразків, моделей, стандартів і т.д.), які обумовлюють життєдіяльність людини, суспільства в рамках заходів відповідності об'єктивних законів розвитку людини або суспільства і очікуваних (планованих) людьми цілей, результатів.

Цінність з'являється в результаті порівняння, вираженого за допомогою умовиводи в певному судженні, предметів реального світу (ідеальних образів), які можуть і зумовлюють розвиток (прогресивне або регресивне) людини і спільноти, з тими, які не можуть, не здатні або суперечать даному процесу. Це може відбуватися і часто відбувається на рівні почуттів, а не на рівні пізнаних законів розвитку, наприклад, людського організму. Цінності закріплюються в різних формах, наприклад добра , якщо це відноситься до моральної діяльності, моральному поведінки, відношенню, свідомості, або в формах, які відображають зміст прекрасного, досконалого, якщо це відноситься до естетичної стороні суспільної свідомості і діяльності, в канонах конкретних релігій, якщо це пов'язано з конфесійної життям людини і суспільства, в нормативних актах, що регламентують суспільні відносини з використанням державного примусу, і т.д. Іншими словами, категорія "цінність" відображає в якісному вираженні ступінь відповідності, збіги реального або можливого явища (речей, процесів, думок і т.д.) потребам, цілям, устремлінням, планів, програм конкретної особистості, спільноти, країни, партії і т . Д., які обумовлюють процес гармонійного і ефективного розвитку раніше перелічених суб'єктів. Саме тому предмети реального світу, зв'язку та взаємодії між людьми набувають ознак, які переводять зразки, моделі, стандарти людського буття в розряд цінностей. Цінності виникають, формуються і затверджуються в свідомості конкретної людини на основі його реальної діяльності, взаємовідносин з природою і з собі подібними за допомогою певного критерію, яким з позицій філософського і загальнонаукового закону розвитку природи, суспільства, в тому числі і особистості, відповідно до закону взаимоперехода кількісних змін в якісні, є міра відповідності. Будь-яким феноменам буття як окремої людини, так і суспільства можна надати статус цінності. Даний критерій розкриває "межа", своєрідну "кордон", за

якими зміна кількості, тобто змісту явищ, процесів, знань, утворень і т.д., тягне за собою зміну їх якості або "перехід" їх в цінність.

Слід звернути увагу на той факт, що даний критерій не тільки дозволяє людям визначати момент переходу феноменів буття людей в цінність, але одночасно з цим моментом "внутрішньо" включається в цінність, перетворюючи компоненти життя людей в его якісне їх властивість. З одного боку, даний критерій конкретний, а з іншого - відносний, бо для різних людей і співтовариств він вимагає уточнення, "наповнення" кількісним вмістом, так як реальні умови життя людини і суспільства змінюються. Наприклад, якщо взяти такий компонент життя людини як вода, то критерій переходу його в цінність для жителів середньої смуги і пустелі буде різним за змістом.

Змістовно відмінним буде цей критерій і для такого компонента життя людей, як право. Так, якщо цей компонент включений в життєдіяльність суспільства з демократичним режимом, зміст критерію "міра відповідності" буде включати великі кількісні ознаки, які будуть зовсім іншими, ніж в країні, де має місце тоталітаризм. Класифікувати цінність можна за різними підставами. У контексті філософського підходу в якості такої підстави можна використовувати вимоги, укладені в закономірних зв'язках категорій "загальне - особливе - одиничне" (рис. 11.1), тобто спочатку по родовому ознакою, потім але видовому і далі - але типового. З урахуванням того, що цінність є феноменом соціальним, зумовлюється і обумовлюється об'єктивними закономірностями розвитку людини і суспільства, а як се сутнісного ознаки-критерію виступає міра відповідності законам розвитку особистості, суспільства, родовим її "носієм" будуть всі предмети реального світу, а також духовні освіти, які відповідають об'єктивним закономірностям розвитку людини і суспільства. Так як всі наші відносини відображені в формах суспільної свідомості, форми прояву цінностей можна класифікувати за формами суспільної свідомості. Такий підхід дозволяє виділити наступні форми цінностей: конфесійні (релігійні); моральні (моральні); правові; політичні; естетичні; економічні; екологічні і т.д. Види цінностей безпосередньо пов'язані з основними суб'єктами буття соціального: людиною і спільнотами людей. Вони можуть бути обумовлені такими показниками, як рівень впливу цінностей на особистість і на суспільство в цілому; характер впливу цінностей на соціум. Дані ознаки розкривають зміст взаємодії особистості з іншими суб'єктами суспільних відносин. Отже, по кожному з виділених ознак в конкретному роді цінностей можна буде виділити свої підвиди. За рівнем впливу на процес розвитку цінності можуть бути класифіковані за такими показниками: революційні, еволюційні, контрреволюційні. За характером впливу цінності в кожному виді можуть бути класифіковані за такими результатами: викликають позитивне розвиток; викликають негативний розвиток. Викликають позитивне розвиток, або так звані соціально схвалювані зміни в особистості та суспільстві, - це такі цінності, які по характеру впливу на соціум або особистість надають їм потрібну, відповідно до законів розвитку, обумовленість і детермінацію. Їх перелік досить великий і включає в себе сверхінтелектуальність, сверхмотивацію, щасливий випадок, талановитість, геніальність, обдарованість і т.д. Негативні, або так звані соціально не схвалюються, цінності це такі цінності, які за своїм характером впливу на соціум або особистість надають їм непотрібну, часто,

може бути, навіть прямо протилежну, відповідно до законів розвитку, обумовленість і детермінацію. У контексті даного підходу їх можна поділити наступним чином. По-перше, вони можуть бути суто особистісного напрямки. По-друге, вони можуть, поряд з особистісними негативними впливами, включати антисоціальна дія (протестуюче, грубе), що виявляється тільки вдома у взаєминах з батьками і родичами, близькими. По-третє, вони можуть характеризуватися поєднанням наполегливої антисоціальної дії особистості з порушенням соціальних норм і зі значними порушеннями взаємин з іншими особистостями. По-четверте, вони можуть бути повністю антисоціальними. Визнаної і досить затребуваною в науковій літературі є класифікація цінностей, розроблена В. П. Тугаринова. Вона містить три ступені.

На першому місці автор ділить цінності на позитивні і негативні в залежності від характеру їх оцінок. До перших він відносить цінності, які викликають позитивні емоції і отримують позитивні оцінки в рамках форм суспільної свідомості, до других - ті, які викликають негативні емоції і отримують негативні оцінки.

На другому ступені, залежно від приналежності цінностей до конкретних суб'єктів буття, автор ділить їх на індивідуальні, групові та загальнолюдські. Тут все очевидно. До індивідуальних належать ті цінності, які мають значимість для однієї людини (індивіда), до групових - ті, які мають значимість для групи людей. Нарешті, до загальнолюдських відносяться ті цінності, які мають значимість для всього людства.

На третьому щаблі автор має цінності по їх змісту і за цією ознакою ділить їх наступним чином:

цінності життя, бо вони зумовлені біологічним існуванням людини, його фізіологічним буттям;

- Цінності культури, бо вони обумовлені результатами духовно-перетворювальної діяльності людини, створенням їм "другої природи" свого буття.

У свою чергу, цінності життя включають в себе наступні феномени: а) саме життя людини, бо тільки її наявність дозволяє виявити інші цінності і користуватися ними ^[2]; б) здоров'я людини; в) праця як спосіб існування суспільства і основа формування самої людини;

- г) сенс життя як мета, яка надає цьому житті найвищу цінність;
- д) щастя і відповідальність бути особистістю; е) суспільне життя як форма і спосіб буття людини; ж) світ як рівень відносин між людьми і форма ціннісного буття людей; з) любов як вищий рівень прояву людських почуттів людини до людини і до суспільства, що є основою патріотизму і героїзму; і) дружба як вища форма колективних взаємин людей; к) материнство і батьківство як вищі форми прояву відповідальності людей перед своїм майбутнім.

Що стосується цінностей культури, то В. П. Тугаринов ділить їх на три підгрупи: 1) матеріальні цінності; 2) духовні цінності; 3) соціально-політичні цінності.

До матеріальним цінностям, або матеріальним благам, відносяться предмети, що задовольняють матеріальні потреби людей і володіють двома важливими властивостями: а) вони дають основу реальної активності людей, життя; б) є значущими самі по собі, бо без них не може бути життя ні у людини, ні у суспільства.

До духовним цінностям відносять ті феномени реальному житті, які задовольняють потреби духовного життя людей. Їх досить полі-аспектний феномен, який затребується мисленням людини і одночасно розвиває духовне життя суспільства: а)

результати духовної творчості людей; б) різні види і форми цієї творчості (література, театр, мораль, релігія і т.д.).

До соціально-політичним цінностям вчений відносить все те, що обслуговує потреби соціальної та політичної життєдіяльності людей. Серед таких виступають: а) різні соціальні інститути (держава, сім'я, суспільно-політичні рухи і т.д.); б) норми суспільного життя (право, мораль, звичаї, традиції, уклад життя і т.д.); в) ідеї, що обумовлюють устремління людей (свобода, рівність, братерство, справедливість і т.д.).

Особливістю соціально-політичних цінностей є те, що вони мають відношення і до матеріальної, і до духовного життя людини. Їх відсутність сприймається людьми як насильство і над тілом, і над духом. Їм притаманний двоїстий характер. Вони є результатом інтелектуальної творчої діяльності та людини, і суспільства з його інститутами. Особливе місце в такій класифікації цінностей автор віддає освіті, або освіті, яке займає проміжне положення між духовними і соціальними цінностями, хоча за роллю в суспільстві є соціальною цінністю, а за змістом - духовної.

Є в сучасній філософській думці і інші варіанти класифікації цінностей. Однак всі наявні підходи в тій чи іншій мірі уточнюють або доповнюють вже викладені варіанти.

Література

1. Причепій Є.М. Філософія. – К., 2006.
2. Богомолів А.С. Антична філософія. – М., 1985.
3. Герасимчук А.А. Філософія: курс лекцій. – К., 1999.
4. Надольний І.Ф. Філософія : навч. посіб. – К., 2001.
5. Шаповалов В.Ф. Основи філософії . – М., 1998 .
6. Спіркін А.Г. Філософія: підручник. – М., 1998.
7. Заїченко Г.А. Філософія: підручник. – К., 1995.
8. Надольський І.Ф. Філософія. – К., 2003.
9. Горський В.С. Історія української філософії. – К., 1996.
10. Губіна В.Д. Філософія. – М., 1996.
11. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія. – К., 1996.
12. Несторенко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К., 1995.
13. Кононович Л.Г. Філософія – Р., 1996.

Основи філософських знань [Текст]: конспект лекцій для здобувачів освітньо-професійного ступеня фаховий молодший бакалавр, денної форми навчання.

Комп'ютерний набір і верстка: С.В. Домальчук

Редактор: С.В. Домальчук

Підп. до друку _____ 2023 р. Формат А4.

Папір офіс. Гарн. Таймс. Умов. друк. арк. 3,5

Обл. вид. арк. 3,4. Тираж 15 прим.

Інформаційно-видавничий відділ

Луцького національного технічного університету

43018, м. Луцьк, вул. Львівська, 75

Друк – ІВВ Луцького НТУ